

ΑΠΟ ΤΙΣ «ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ» ΣΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ (15ος-19ος αι.)

Όλγα Κατσαορδή-Hering

Δημοσιεύθηκε στα πρακτικά του συνεδρίου *Ελληνική Ιστοριογραφία 1830-2000* Επιμ Π.
Κιτρομηλίδης, Το. Σλαβενίτης, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα

Η μελέτη που ακολουθεί, εντάσσεται στην υπερκείμενη θεματική υποενοότητα: «Μετανάστευση και Διασπορά» στο πλαίσιο του συνεδρίου για την αποτίμηση-συζήτηση περί την ελληνική ιστοριογραφία μετά το 1833. Υποθέτω ότι οι οργανωτές του συνεδρίου έθεσαν τους όρους κατά αλληλοσυμπλήρωση και όχι κατ' αντιπαράθεση ή αναλογίζομαι ότι επέλεξαν τον τίτλο αυτό για να καλύψουν παλιότερες και νεότερες τάσεις της ιστοριογραφίας, καθώς και ιδεολογικά ρεύματα που ανέκλυψαν και ανακλύπτουν κατά την πορεία της εξέτασης του πολύπλοκου ζητήματος της μετακίνησης λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μικράς Ασίας, στην ιστορική περίοδο που μας απασχολεί εδώ και σε μια εποχή, όπως η σημερινή, κατά την οποία το μεταναστευτικό πρόβλημα είναι και πάλι καιρίο διεθνώς. Αν μιλούσαμε με τη γλώσσα των μαθηματικών συνόλων θα θεωρούσαμε ότι το περιέχον σύνολο είναι το μεταναστευτικό φαινόμενο και ένα από τα υποσύνολα είναι αυτό της Διασποράς και μάλιστα της χρονικής περιόδου του 15ου-19ου αιώνα.

Τό 1845 ο γιατρός Αναστάσιος Παλλατίδης¹ δημοσίευε στη Βιέννη *Υπόμνημα Ιστορικών* για τον *άν Βιέννην* *Ελληνικών συνοικισμών*. Στο ελληνικό τυπογραφείο της Αλεξάνδρειας “ΛΟ Νεϋλος” τυπωνόταν *Υπόμνημα περί τής άν \Αλεξανδρεί=α Ελληνικές Κοινότητος καί τής Γενικές Συνελεύσεως τοῦ 1862*.² Το 1882 με αφορμή τα 100 χρόνια από την ίδρυση της κοινότητας της Τεργέστης εξέδιδε η διοίκησή της σύντομη μελέτη βασισμένη στο κοινοτικό αρχείο.³ Το 1893 κυκλοφορούσε στη Βενετία σε ελληνική μετάφραση η μονογραφία του Ιωάννου Βελούδου με τίτλο *Ελλήνων ρρθοδόξων \Αποικία άν Βενετί=α*⁴. Το 1906-1907 ο λόγιος Γραμματέας της κοινότητας της Τεργέστης,

¹ *Υπόμνημα Ιστορικών περί αρχές καί προόδου καί τής σημερινές άκμές τοῦ άν Βιέννην Ελληνικού συνοικισμού, αέτοσχεδιασθέν άφορμΕ τής νεωσί γενομένης μεταρρυθμίσεως τής άκκλησιαστικές τμν μουσικές ες τό τετράφωνον, •πό \Αναστάσιου Παλλατίδου ττροῦ, μέλους τής άν Βιέννην αέτοκρατορικές συνδιδακτορίας [...], Βιέννη 1845.*

² Ευθύμιος Θ. Σουλογιάννης, *Η ελληνική κοινότητα Αλεξάνδρειας 1843-1993*, Αθήνα 1994, σ. 13.

³ *Διήγησις τν περί τήν άν ΤεργέστFη Ελληνικήν Κοινότητα σπουδαιοτέρων συμβάντων άπό τής συστάσεως αέτές μέχρι τν καθ' τμΆς χρόνων/ Cenni Storici della Comunità GrecoOrientale dal di della sua fondazione sino all'epoca nostra*. Τεργέστη 1882. Τον 19ο αιώνα οι μόνες γνωστές έντυπες πληροφορίες και ταυτόχρονα πηγές για τις κοινότητες εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν οι τυπωμένοι καταστατικοί οργανισμοί λειτουργίας τους, που συνήθως ήταν γνωστοί ως *Costituzioni e Capitoli* ή Privilegii/Privilegien, μερικοί έντυποι κατάλογοι που περιλαμβάνονταν στις βιβλιοθήκες τους, καθώς και σύντομα καταστατικά λειτουργίας των σχολείων.

⁴ Ιωάννης Βελούδος, *Ελλήνων \Ορθοδόξων \Αποικία άν Βενετί=α. Ιστορικών Υπόμνημα*. %Εκδοσις Δευτέρα, \ΑναθεωρηθεΌσα •πό τοῦ συγγραφέως, Βενετία 1893. Το κείμενο

Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης δημοσίευε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα*, που εκδιδόταν στην ίδια πόλη, το πρωτότυπο μελέτημά του με γενικό τίτλο *Ἡ ἂν Τεργέστῃ ἑλληνική Κοινότης*,⁵ με υλικό που είχε αντλήσει και από το κοινοτικό αρχείο, το οποίο ο ίδιος είχε κατατάξει και είχε συντάξει και χειρόγραφο κατάλογο, εν πολλοίς χρήσιμο ως σήμερα. Ακολουθούσε, το 1912, η έκδοση από το Πατριαρχικό Τυπογραφείο της Αλεξάνδρειας του βιβλίου του Μητροπολίτη Λεοντοπόλεως Σωφρόνιου Ευστρατιάδη *ἌΟ ἂν Βιέννῃ νὰός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καί ἡ κοινότης τῶν Ἀελλήνων ρθωμανῶν •πηκῶν*,⁶ με βάση και πάλι κοινοτικό αρχειακό υλικό. Την ίδια χρονιά ο Μιχαήλ Κοϊμτζόγλου τύπωνε στη Βιέννη στη γερμανική γλώσσα την ιστορία της εκκλησιαστικής κοινότητας του Αγίου Γεωργίου.⁷ Η παράθεση αυτών των τίτλων δείχνει ότι το πρώτο ενδιαφέρον για τη μελέτη των κοινοτήτων εμφανίζεται στις ίδιες τις κοινότητες και από λόγιους ή άλλους συγγραφείς που ζουν στις πόλεις που τις φιλοξενούν και οι οποίοι αισθάνονται την ανάγκη να γνωστοποιήσουν σύντομα ή αναλυτικά την ιστορία των κοινοτήτων τους, με πηγές και μάλιστα αρχειακές, με έρευνες «τῶν ἂν δημοσίους καί ἰδιωτικοῦς ἀρχείοις σωζομένων πρωτοτύπων βοηθημάτων» και με σκοπόν «παραστῆσαι τήν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν».⁸ Συχνά οι μελέτες δημοσιεύονται και στη γλώσσα του τόπου όπου κατοικούν οι συντάκτες τους, με σκοπό την «ακριβή» πληροφόρηση αλλά και για να αναιρέσουν «τάς ψευθεῖς τῶν δυτικῶν συγγραφέων πληροφορίας, –σας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς παρέδωκαν, ἀξ ἰδίω δέθεν προλήψεων καί συμφερόντων παρασυρθέντες».⁹

Από τους ιστορικούς του 19ου αιώνα πρώτος ο Κωνσταντίνος Κούμας¹⁰ έκανε, το 1832, λακωνικά αλλά πολύ περιεκτικά λόγο για τις νεότερες 'αποικίες':

είχε δημοσιευθεί το 1847 στα ιταλικά (G. Veludo, *Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia, Cenni...*, βλ. Manoussos I. Manoussakas, «I Greci a Venezia», *Il Veltro*, Rivista della Civiltà Italiana, έτος 22, τεύχος 3-4, Μάιος-Αύγουστος 1983, σ. 441.

⁵ Μαργαρίτης Κωνσταντινίδης, «Ἡ ἂν Τεργέστῃ ἑλληνική Κοινότης. Ἀ Ἡ •πό τῶν Ἀελλήνων ἰδρυθεῖσα Ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος καί τῆς Εἰσαγγελιστρίας καί ἡ κατάληψις αἰτέας •πό τῶν Σλαβορθοδοξῶν (1751-1782). Β Ἡ ἂν Τεργέστῃ ἑλληνική ἄκκλησία τῆς Ἀγίας Τριάδος καί τοῦ Ἀγίου Νικολάου καί αἱ κατά τοῦ αέτοκεφάλου αἰτέας ἀπόπειραι (1782-1888)», *Νέα Ημέρα*, σφ. 1671-1675, 1698-1700, 1717-1720, 9/22 Δεκ. 1906- 6/19 Ιαν. 1907, 16/29 Ιουν. 1907- 30 Ιουλ. 1907, 26/9 Νοεμ. (sic!)- 17/30 Νοεμ. 1907. Ο Κωνσταντινίδης δημοσίευε το 1913 και ἄρθρο με τίτλο «Ἡ ὄλλοτε ἂν Πόλ=α τῆς Ἰστρίας ἑλληνική κοινότης καί οἱ ἂν τῆ περιφερεί=α αἰτέας ἑλληνικοῖ συνοικισμοῖ (1540-1796)», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 12(1913)508-524.

⁶ Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *ἌΟ ἂν Βιέννῃ νὰός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καί ἡ κοινότης τῶν Ἀελλήνων ρθωμανῶν •πηκῶν*, Αλεξάνδρεια, εκ του πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1912 (βλ. και την ανατύπωση με επιμέλεια-εισαγωγή του Χαραλάμπους Γ. Χοτζάκογλου, Αθήνα 1997).

⁷ Michail Koimzoglu, *Geschichte der griechisch- orientalischen Kirchengemeinde 'zum heiligen Georg' in Wien*. Βιέννη 1912.

⁸ Βελούδος, ὁ.π., σ. 3.

⁹ Ο.π., σ. 4.

¹⁰ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἄκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καί τά νεώτερα ἀξ ἀρίστων Γερμανῶν*

Τό τές ἀμπορίας κέρδος καί ™ φιλελευθερία ἀνάγκασαν πολλούς ἀπειρωτικούς ≠Ελληνας νά ἀποικήσωσιν εἰς διάφορα μέρη τές Εέρώπηης[...]. Αἱ πολυάνθρωποι ἀποικίαι κατεστάθησαν εἰς τήν Ρωσίαν [...]. εἰς τές Αέστρίας πολλές Οέγγαρικάς χώρας, Βιέννην καί Τεργέστην [...]. Ζώντας ο ἴδιος στη Βιέννη και την Τεργέστη μπορούσε να διακρίνει τις νεότερες αυτές ‘αποικίες’ ἀπό τās παλαιάς ἈΕλληνικὰς ἀποικίας, καθὼς καί –λαι αἱ σχέσεις των εἶναι διάφοροι. Ἐκεῖνοι, –που ὄν ἀπώκουν, διετήρουν τόν ἈΕλληνικόν χαρακτήρα, τήν γλώσσαν καί τὰ ἴθη των, καί τὰ μετέδιδαν καί εἰς τούς γείτονάς των λαούς. Ουτοι δέ, μετά τήν πρώτην γενεάν ἀρρωσίσθησαν, ἀγερμανίσθησαν, ἰταλίσθησαν. Ἐβρισκε αφορμή να στιγματίσει τη συνήθεια των Γραικῶν στις πόλεις αυτές να μή μιλοῦν με τα παιδιά τους «την γραικικήν γλώσσαν»,¹¹ με κίνδυνο «να ἐκβούν ἀπό την σωτήριον κιβωτόν της εθνικῆς υπάρεξέως των». Σε μια μόνο παράγραφο ο Κούμας κατόρθωσε με αφαιρετικό λόγο να εμφανίσει τα αίτια και να τοποθετήσει στις σωστές διαστάσεις του το σύγχρονό του μεταναστευτικό φαινόμενο, χρησιμοποιώντας με κριτική ἀπόσταση ἕναν παλιό ὄρο αυτόν των ἀποικιών ἀλλά κρατώντας τις εννοιολογικές ἀποστάσεις, με τη σωστή ιστορική διάσταση που του ἔδινε.

Το 1892, ο Παῦλος Καρολίδης, στην *Ἱστορία τοῦ Ἰθ’ αἰῶνος*,¹² μέσα στα συμφραζόμενα για την «πνευματική πρόοδο του Ελληνικού Ἐθνους» αναφερόταν για πρώτη φορά «εἰς τās ἈΕλληνικὰς ἀποικίας», τις ἐμπορικῆς ἀνά τὰ Ρωσικά παράλια τοῦ Εέξεινου καί ἀκεῖθεν μέχρι τές Μόσχας, ὅτι δέ ἂν ἈΕνετί÷α, Τεργέστῒη, Βιέννῒη, ὄνθεν μὲν ἀργαζόμεναι πρὸς τήν •λικήν εἡμερίαν τοῦ ὄθνους, ὄνθεν δέ συντελοῦσαι πρὸς μείζονα πνευματικὴν ἀνάπτειν καί ἀκπολιτισμὸν αέτοῦ, ἀντελαμβάνοντο ἀμμέσως, ἀλλ’ ἰσχυρῶς, τοῦ ὄργου τές ἀθνικῆς ἀναγεννήσεως. Το 1906, κατὰ πρότον, και το1916, κατὰ δεύτερον, ο Μανουήλ Γεδεών δημοσίευε σε συνέχειες ἀρθρα του με τίτλους *Ἐκκλησίαι ἂν τῒΕ Διασπορ÷Ἀ* καί *Ἱστορία ἀπό σκυβάλων. %Αθροισμα Α%Αποικία* ἀντίστοιχα.¹³ Συνειδητοποιώντας ἀπό τους πρώτους «τὴν μείωσιν και κατόπι τὴν ἀξαφάνισιν ἑλληνικῶν τινων κοινοτήτων ἀγκατεστημένων

ἱστοριογράφων ἀλευθέρως μεταφρασθεῖσαι. Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 551-552· για το ιστοριογραφικό ἔργο του Κούμα βλ. το πολὺ καλὸ βιβλίο της Maria Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michael Koumas als Historiograph*, σειρά Studien zur Geschichte Südosteuropas 9, Φρανκφούρτη, ἔκδ. Peter Lang, 1992.

¹¹ Για το θέμα που θίγει ο Κούμας ἐδὼ βλ. Ὀλγα Κατσαροδῆ-Hering, «Χριστόφορος Φιλιτῆς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων*, 12(1989)9-42 τῆς ἰδίας «Ἐκπαίδευση στη Διασπορά. Πρὸς μια παιδεία ἐλληνική ἢ πρὸς ‘θεραπεία’ της πολυγλωσσίας;», *Ἐλληνική Παιδεία και Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Ἀθῆν 1995-153-176·

¹² Παῦλος Καρολίδης, *Ἱστορία τοῦ Ἰθ’ αἰῶνος*, τ. Β’ (1821) 1830-1856, Ἀθῆνα 1892, σ. 109-110.

¹³ Μανουήλ Γεδεών, «Ἐκκλησίαι ἂν τῒΕ Διασπορ÷Ἀ », *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 26(1906)233-235, 248-252, 269-272 και «Ἱστορία ἀπό σκυβάλων. %Αθροισμα Α%Αποικία », στο ἴδιο 36/12 (1916) 89-92, 97-102, 105-111, 123-127, 137-139, 147-148, 161-166, 169-172, 177-179.

ὄλλοτε ἂν ταῦς μεγάλαις ἢ μικραῦς πόλεσι τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀμερικής»,¹⁴ ἀπιχειροῦσε, με βάση βιβλιογραφία, αρχειακές μαρτυρίες, καταλόγους συνδρομητῶν σε βιβλία, μια πρώτη συλλογική αποτίμηση των «αποικιών», που τις διέκρινε ἀπὸ τις ἀρχαίες ἀποικίες. Πρῶτος αὐτὸς ἔκανε λόγο για τὴ σύγχρονη *Διασπορά*, ἴσως παρασυρμένος καὶ ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρου, ὅπως θα δοῦμε. Ἡ ἀπόπειρά του εἶχε ὁμως χαρακτηριστὴ μίας πρώτης καταγραφῆς μερικῶν μαρτυριῶν.

Τὸ 1912, σὺν 26 Φεβρουαρίου, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, καθηγητὴς Ἱστορίας τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τιτλοφοροῦσε τὸν πρυτανικὸν τοῦ λόγον *Σελίδες ἀκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἂν τῆς Οἰκονομίας καὶ Αἰσθητικῆς Μακεδονικοῦ Ἀλλητισμοῦ*.¹⁵ Περιλάμβανε σ' αὐτὸν συνοπτικὰ τοὺς καρποὺς ἀπὸ τὰ ἐρευνητικὰ ταξίδια του στα ἀρχεῖα τῆς Αὐστρουγγαρίας. Στὸ ἴδιον χρονικὸ διάστημα (καλοκαίρι τοῦ 1911) εἶχε ἐπισκεφθῆ καὶ ἀρχεῖα στὴ Ρώμη καὶ Βενετία καὶ εἶχε συγκεντρώσει υλικὸν γιὰ προσεχεῖς μελέτες.¹⁶ Ὁ ἴδιος εἶχε δημοσιεύσει ὄγκον πηγῶν που ἀφοροῦσε τοὺς Βενετοὺς προνοητὲς στὴν Πελοπόννησον, συνεχίζοντας τὸ ἱστοριογραφικὸν ἔργον τοῦ Leopold von Ranke.¹⁷ Ἐπέλεγε στὸν πρυτανικὸν τοῦ λόγον νὰ ἀναφερθῆ μόνον στὸν Μακεδονικὸν Ἀλλητισμὸν καὶ ὄχι π.χ. στὸν Ἀλλητισμὸν τῆς Βενετίας, με τὴν πλούσια καὶ πολὺπλευρὴν προσφορὰ. Δικαιούμαστε, νομίζω, νὰ συνδυάσουμε τὴν ἐπιλογὴν τοῦ θέματος με τὴν ἱστορικὴν συγκυρία τῆς ἐποχῆς: τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα ἦταν κατεξοχὴν ἐντονὸν τὴν περίοδον αὐτὴν. Εἰσαγωγικὰ λοιπὸν ἀνέφερε: *Σκόπιμον ὄκριναν νὰ ἀκλέξω ἀντὶ παντός ὄλλου 1/2 ἀντικείμενον τοῦ ἀμοῦ λόγου, ἱστορικὸν ἀναφερόμενον εἰς μίαν τῶν περιποθητῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἢ δὲν σκιάζει μὲν ἀπὸ τοῦ παρόντος σημαία τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, ἀλλὰ συνδέει πρὸς τῆς παμπάλαιον κοινὸν παρελθόν [...]* εἰς τὴν Μακεδονίαν». ¹⁸ Μέχρι τὸ 1940 ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον, ἄλλωστε, οἱ περισσότερες ἀπόπειρες μελέτης ἢ ἐστὼ ἐνασχόλησης με τὸν παροικιακὸν ἑλλητισμὸν θα προέρχονταν ἀπὸ τὸ χωρὸν τῆς Μακεδονίας¹⁹ ἢ θα δημοσιεύονταν ἐκεῖ.²⁰

¹⁴ Γεδεῶν, «Ἐκκλησιαὶ ἂν τῆς Διασπορῆς», ὁ.π., 26(1906)232

¹⁵ Σπυρίδων Λάμπρος, «Σελίδες ἀκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἂν τῆς Οἰκονομίας καὶ Αἰσθητικῆς Μακεδονικοῦ Ἀλλητισμοῦ», *Νέος Ἀλλητισμὸς*, 8(1911)257-300.

¹⁶ Συνοπτικὲς σημειώσεις του ἀπὸ τὰ ταξίδια του ἀπὸ δημοσιεύθηκαν ἀργότερα, βλ. «Ἐρευνῆσαι ἂν ταῦς βιβλιοθηκαῖς καὶ ἀρχεῖοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καὶ Βιέννης», *Νέος Ἀλλητισμὸς*, 17(1923)113-139, 369-388· 18(1924)48-69, 276-291, 374-382· 21(1925)165-178.

¹⁷ Τους τίτλους μερικῶν ἀπὸ τῶν σχετικῶν μελέτων του βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Venezianische Karten als Grundlage der historischen Geographie des griechischen Siedlungsraumes (Ende 17. und 18. Jht.)», *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 43 (1993), ἰδίως σ. 288-298.

¹⁸ Λάμπρος, «Σελίδες», ὁ.π., σ. 259. Τὸ ἀπόσπασμα εἶχε ἐπισημάνει ἤδη ἡ Βάσω Σειρηνίδου, *Οἱ Ἀλλῆνες στὴ Βιέννη, 1780-1850*, διδ. διατριβή, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 2002, σ. 3.

¹⁹ Θεόδωρος Μ. Νάτσινας, *Οἱ Μακεδόνες προαματευτάδες εἰς τὰς χώρας Αὐστρίας καὶ Οὐγγαρίας*. Θεσσαλονίκη 1939· Γεώργιος Θ. Λυριτζῆς, *Αἱ μακεδονικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστρουγγαρίας ἐπὶ*

Με αυτό το λόγο του Λάμπρου η μελέτη των «κοινοτήτων του εξωτερικού» γίνεται αντικείμενο πανεπιστημιακής έρευνας και θα ενταχθεί βαθμιαία στο πεδίο του επιστημονικού ενδιαφέροντος των ιστορικών. Ο ιστορικισμός, η ανάγκη για την αναζήτηση της «αλήθειας των πραγμάτων» που είχε διαδοθεί από τους οπαδούς της γερμανικής ιστοριογραφίας της «σχολής» του Ranke, που υπήρξε από τους πρώτους ερευνητές άλλωστε των βενετικών αρχείων για τη συγγραφή ιστορίας της Πελοποννήσου²¹ επρόκειτο να επηρεάσει εμφανώς και τον τομέα της ιστοριογραφίας των παροικιών. Ο Λάμπρος άλλωστε είχε, το 1909, δημοσιεύσει τον πρώτο κατάλογο κωδίκων από το αρχείο της κοινότητας της Τεργέστης.²²

Τέλος το 1919 ο Μιχαήλ Δένδιας δημοσίευε στην Αθήνα σύντομη μελέτη με τίτλο *Αί έλληνικαί παροικίαι ανά τόν κόσμον*.²³ Αν ώς το 1912 έχουμε την εκδήλωση ενδιαφέροντος από την πλευρά των ίδιων των παροίκων και το πρώτο δείγμα πανεπιστημιακής ενασχόλησης, με τη μελέτη του Δένδια τίγονται για πρώτη φορά οι διαστάσεις του «μεταναστευτικού» φαινομένου και η ανάγκη να εκφρασθεί το πολιτικό ενδιαφέρον «διά τήν διάσωσιν καί ἀπί πλέον ἀνίσχυσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἀλληνικῶν παροικιῶν καί τήν ἀξασφάλισιν τῶν περιουσιῶν αὐτῶν καί δικαιωμάτων ἀπό πάσης ξένης ἀπεμβάσεως».²⁴ Στα επί μέρους κεφάλαια με τα οποία επέλεγε να ασχοληθεί, έστω και σύντομα, τον απασχολούσαν προβλήματα αφομοίωσης από τα μεγάλα εθνικά κράτη - «πρός συγχώνευσιν αέτοῦ [του Ρωσικού Ελληνισμού] εἰς τήν παμφάγον Ρωσικήν χοάνην δέν εἶναι τοῦ παρόντος νά ε-πωμεν»²⁵-, συνθήκες διωγμών (του ποντιακού ελληνισμού), ο φόβος «ἀπωλείας τῆς τε ἀθνικῆς συνειδήσεως πολλῶν καί τῆς κακοδαιμονίας τῶν στερρῶς ἀμμενόντων εἰς τά πάτρια».²⁶ Τον ανησυχούσε το γεγονός ότι τα ελληνικά σχολεία ή αναγκάζονταν να κλείσουν (στη Ρωσία) ή τίθενταν απαγορευτικοί περιορισμοί στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και

τουρκοκρατίας. Κοζάνη 1952· Απόστολος Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*. Θεσσαλονίκη 1958.

²⁰ Ödön Füves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*. Θεσσαλονίκη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών /IMXA, 1965· του ίδιου, «Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού της Πέστης», *Μακεδονικά*, 5(1961)194-241· και άλλα άρθρα του ίδιου φιλοξενήθηκαν σε μακεδονικά περιοδικά. Επίσης Κωνσταντίνος Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947 με έγγραφα από τα βενετικά αρχεία που αναφέρονται και στην οικονομική ιστορία των εμπορών.

²¹ Leopold von Ranke, «Zur venezianischen Geschichte», στον ίδιου: *Gesammelte Werke*, 42. Λειψία 1878, 279-361 «Die Venezianer in Morea»). Για τον Σπυρίδωνα Λάμπρο και το ιστοριογραφικό του έργο βλ. την πολύ καλή διδ. διατριβή της Fotini-Efi Gazi, *Spyridon Lambros (1851-1919): "Scientific" History in national perspective in nineteenth-century Greece*. Φλωρεντία, European University Institute, 1996.

²² Σπυρίδων Λάμπρος, «Οί κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἀν Τεργέστῃ Ἀλληνικῆς Κοινότητος», *Νέος Ελληνομνήμων*, 6(1909)68-76.

²³ Μιχαήλ Δένδιας, *Αί έλληνικαί παροικίαι ανά τόν κόσμον, ἴτοι: Οἱ Ἕλληνες εἰς Ρωσίαν, Ρουμανίαν, Α-γυπττον, Ἀνωμένας Πολιτείας, καί πάσας ἀν γένει τὰς ἄλλας χώρας. Ἀἱ ἀξέλιξις αὐτῶν, ἡ σημερινή των κατάστασις, τό μέλλον των*. Αθήνα 1919.

²⁴ Ο.π., σ. 6.

²⁵ Ο.π., σ. 19.

²⁶ Ο.π.

στις εκκλησίες «ἀπεβάλλετο ™ χρέις τές ρωσικές». Ανάλογες δυσκολίες παρατηρούσε και στον Ελληνισμό κυρίως της ηπειρωτικής Ρουμανίας και πολύ περισσότερο στη Βουλγαρία.²⁷

Τα χαρακτηριστικά που συγκέντρωναν οι πρώτες αυτές μελέτες για τον παροικιακό ελληνισμό μπορούν να εξηγηθούν από τη συγκυρία της εποχής. Ήταν η εποχή της εθνικής, ιστορικής ιστοριογραφίας που επιζητούσε την ακριβή «αντικειμενική», εν πολλοίς αρχεϊκή, τεκμηρίωση. Επικρατούσε, από τη μιά, η περίοδος του οράματος για την απελευθέρωση των αλύτρωτων εδαφών αλλά και η ανάγκη να φανούν τα μεγαλουργήματα των απανταχού Ελλήνων, οι οποίοι δεν δρούσαν μόνο μέσα στα ασφυκτικά σύνορα του ελληνικού κράτους, αλλά κυρίως έξω από αυτά, και από την άλλη η εποχή των έντονων προβλημάτων από τους αμυντικούς και επιθετικούς εθνικισμούς άλλων εθνικών κρατών που επέβαλλαν την πολιτική της εθνικής εξομοίωσης των πληθυσμών τους, με συνέπεια την αφομοίωση και τη συρρίκνωση και των μελών των ελληνικών παροικιών. Η εποχή του 18ου, με τα μέτρα της Αψβουργικής Μοναρχίας και της Ρωσίας για την προσέλκυση ικανών και έμπειρων ξένων εμπόρων ή καλλιεργητών,²⁸ είχε παρέλθει ανεπιστρεπτή. Οι μεταναστεύσεις προς την Αμερική, που είχαν αρχίσει από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, δεν εντάσσονταν πια στα συμφραζόμενα των λαμπρών οικονομικά παροικιών του παρελθόντος, αλλά εξηγούνταν από την τροπή του ιμπεριαλισμού από τις δεκαετίες 1870-1880 κ.ε.: προξενούσαν νέους προβληματισμούς για τους οποίους το κράτος θα έπρεπε, κατά τους μελετητές, έγκαιρα να λάβει προληπτικά και προστατευτικά μέτρα. Το ενδιαφέρον λοιπόν για εθνικό ζήτημα προβάλλει και στην ιστοριογραφία αυτή.

Το μοτίβο της συνέχειας ανακύπτει και από τις πρώτες αυτές μελέτες, όπου οι όροι «παροικία», «αποικία», «κοινότητα», και λιγότερο «διασπορά» απαντούν εναλλακτικά. Τα κεφάλαια «Παροικιακή ἀξάπλωσις τοῦ Ἀελληνισμοῦ», «\Αποικιστική κίνησις τῶν ἀρχαίων, ὀκτασις καί α-τια αέτές», «Σύμπηξις τῶν ἀν τῆ ξένῆ μετὰ τήν ἄλωσιν καί ἀφεξές ἀμπορικῶν παροικιῶν καί ἀθνική αέτῶν ἀποστολή» και τέλος «Γένεσις τοῦ σημερινοῦ ἀποικιακοῦ Ἀελληνισμοῦ» εναλλάσσονται στο ίδιο βιβλίο του Δένδια,²⁹ και προετοιμάζουν για τη φιλολογία γύρω από τα αίτια και του μεταναστευτικού ρεύματος της νεώτερης εποχής που είναι, για τους πρώτους αλλά και αρκετούς μεταγενέστερους μελετητές, «™ ἱστορική παράδοσις[...], τό

²⁷ Ο.π., σ. 36, 38-51.

²⁸ Όλγα Κατσαορδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1750-1830*. Αθήνα 1986, σ. 20-26· Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*. Αθήνα 1998, σ. 41-77· Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και Εκπολιτισμοί. Οργάνωση και Ιδεολογία*. Θεσσαλονίκη 1997, κεφ. δεύτερο (συγγρ. Ι. Κ. Χασιώτης), σ. 55-74.

ἀνήσυχον, τό ἀρευνητικόν, τό ριψοκίνδυνον, τό φιλαπόδημον τοῦ χαρακτήρος τῶν Ἀλλήνων»³⁰ και προκειμένου για την τουρκοκρατία «τό ὄμφυτον παρά τοῦς Ἕλλησιν ἀσθημα τῆς ἀλευθερίας [...], ἡ πίστις εἰς τήν ἀξίαν [του ελληνικού λαοῦ], ἡ τουρκική τυραννία καί καταπίεσις, ἡ συναίσθησις •περοχῆς ὄναντι τοῦ βαρβάρου καί ἀνικάνου κατακτητοῦ ἀδημιούργει τήν βάσιν πρός ἀκπατρισμόν».³¹ Ενδιαφέρον είναι ὅτι οἱ θέσεις αὐτές δεν υποστηρίχθηκαν μόνο ἀπό Ἕλληνες ιστορικούς ἀλλά και ἀπό Ἕλληνιστές του ἐξωτερικοῦ, ὅπως ὁ Οὐγγρος Endre Horváth το 1940, που θεωροῦσε ὡς αἰτίες τῆς μετανάστευσης των Ἑλλήνων κατὰ τὴν τουρκοκρατία, τὸ γεγονός ὅτι ἦταν «σπρωγμένοι ἀπὸ τὰ βάσανα και τὶς ταλαιπωρίες του πολιτικοῦ περιβάλλοντος, τὰ οικονομικά [...] συμφέροντα, μα πολλές φορές και ἀπὸ τον πατροπαράδοτον οἴστρο και τὴν πνευματικὴ δίψα για ἀνώτερο πολιτισμό».³² «Ἡ ἱστορική καί φυλετική τοῦ Ἑθνοῦς ἡ ἐνότης οὐδέμιαν ποτὲ ρωγμὴν παρουσιάζει παρά τὰς φαινομένας κατὰ τινὰς περιόδους καί δὴ καί τῆς τουρκοκρατίας χαλαρώσεως τῆς συνοχῆς αἰτέας», ἔγραφε ὁ Σπυρίδων Λουκάτος το 1961, ἐξιστορών τον *Πολιτικὸν Βίον των Ἑλλήνων τῆς Βιέννης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*.³³

Κάτι ἀκόμη τόνιζε ὁ Λουκάτος στο μελέτημά του, που γνωρίζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τῆς καλῆς ιστορικοιστικῆς ἐρευνας, με πηγές, τεκμηρίωση και βιβλιογραφία: «Ἀπόδειξις τῆς ἀρρήκτου ταύτης ἱστορικῆς τοῦ Ἀλληγοικοῦ Ἑθνοῦς ἐνότητος κατὰ τὰ ὅτη τῆς Τουρκοκρατίας •πέρξε σύν τοῦς ὄλλοις καί ἡ δῆσμός τῶν κοινοτήτων τῆς δούλης πατρίδος καί τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς». Οἱ θέσεις αὐτές που εἶχαν διατυπωθεῖ και το 19ο αἰὼνα και ἀφοροῦσαν, ὡς γνωστό, μὴ ἀπὸ τὶς θεωρίες για τὴν καταγωγή του κ ο ι ν ο τ ι κ ο ὕ θεσμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας, θα ἀποτελοῦσαν ἓνα ἀπὸ τὰ ἐναύσματα για τὴν ἐρευνα περὶ τὶς «κοινοτήτες του ἐξωτερικοῦ», λίγο πριν ἀλλά και κυρίως μετὰ το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς ἀνάπτυξης των μελετῶν για τὶς κοινοτήτες τῆς Τουρκοκρατίας και μάλιστα ὅσον ἀφορὰ τὴν πολιτική, διοικητική τους ἀποστολή. Ἀναζήτηση ἀρχείων, ἐγγράφων, καταστατικῶν που θα τεκμηρίωναν τὴν ἐπίσημη λειτουργία τους ἦταν ἀπὸ τὰ μελήματα των ιστορικών του Δικαίου,³⁴ ἀλλά και καθηγητῶν τῆς Ἱστορίας στην Ἀθήνα και τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως του

²⁹ Δένδιας, ὁ.π. σ.7, σύντομα οἱ τίτλοι των υποενοτήτων του πρώτου κεφαλαίου του.

³⁰ Σπυρίδων Δ. Λουκάτος, «Ὁ πολιτικὸς βίος των Ἑλλήνων τῆς Βιέννης κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν και τὰ αυτοκρατορικά προς αὐτοῦς προνόμια», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς και Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 15(1961)293.

³¹ Ὁ.π., 292-293.

³² Ἀνδρέας Horváth, «Ἐκπολιτιστικὴ δράσις τῆς ἑλληνικῆς διασπορᾶς», *Νέα Ἐστία*, 28(1940)926.

³³ Λουκάτος, ὁ.π., σ. 287.

Διονυσίου Ζακυθινού, του Απόστολου Βακαλόπουλου, που ασχολήθηκε εκτενώς με το θέμα στην *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, την οποία εξέδωσε τη δεκαετία του 1960 στη Θεσσαλονίκη, και άλλων μελετητών όπως ο Κ. Λαμέρας, ο Ιάκωβος Βισβίτζης.³⁵ Οι περισσότερες μελέτες που θα δουν το φως της δημοσιότητας ως τη δεκαετία του 1970, με λίγες εξαιρέσεις, όπως αυτής του Νικολάου Σβορώνου για τη Μινόρκα,³⁶ θα έχουν ως αποκλειστικό σχεδόν χαρακτήρα την προβολή του κοινοτικού θεσμού των «κοινοτήτων του εξωτερικού», αρχής γενομένης από το άρθρο του Νικολάου Τωμαδάκη για τους *Ναούς και θεσμούς της Ελληνικής Κοινότητας του Λιβόρνου*.³⁷ Σε πολλές μελέτες θα επιχειρηθούν α) η αναζήτηση των προτύπων οργάνωσης της διοίκησης των «κοινοτήτων του εξωτερικού», είτε σε αντίστοιχες του ελλαδικού χώρου κατά την τουρκοκρατία, με σκοπό να φανεί η άμεση σχέση με το «μητροπολιτικό» κέντρο κατά τα πρότυπα του αρχαίου αποικισμού και να στηριχθεί το θεώρημα της συνέχειας, ή β) η συσχέτιση με τη διοίκηση της βενετικής κοινότητας, ώστε να θεωρηθεί αυτή η πρωτοπόρα και πλούσια ελληνική κοινότητα ως το πρότυπο οργάνωσης για όλες τις άλλες. Λίγο έως καθόλου δόθηκε έμφαση στα τοπικά κελύσματα των επιμέρους κοινωνιών που φιλοξενούσαν αυτές τις κοινότητες και ποιούς περιορισμούς ή επιδράσεις αυτά τυχόν θα επέβαλλαν. Ο στόχος ήταν να φανεί η χρήση π.χ. του μακεδονικού ή νησιωτικού ή άλλου προτύπου, ώστε να εξηγηθούν οι στενοί δεσμοί και η συνέχεια. Ταυτόχρονα τονιζόταν το ενδιαφέρον για την ίδρυση και λειτουργία ν α ο υ και σ χ ο λ ε ί ο υ, ως κοινωνικών συμβόλων, που μαζί με την κοινότητα συναπάρτιζαν το απαραίτητο τρίπτυχο για τη διατήρηση και απόδειξη της θρησκευτικής και εθνικής ενότητας. Έτσι ερμηνεύονταν και τα προνόμια που παρείχαν οι διοικητικές αρχές των χωρών που φιλοξενούσαν τις κοινότητες αυτές, ως αποδεικτικό στοιχείο για το σημαντικό ή μοναδικό ρόλο των Ελλήνων, καθώς οι όροι greco, greco-orientale, Griechen, griechisch-schismatisch κ.ά. της λατινικής, ιταλικής ή γερμανικής γλώσσας των προνομιακών κειμένων μεταφράζονταν ως Έλληνες. Δεν τονιζόταν επαρκώς η συνύπαρξη με τους άλλους ορθόδοξους κατοίκους της Βαλκανικής (Σέρβους, Βλάχους κ.ά.), καθώς είναι γνωστό ότι όλοι αυτοί οι ορθόδοξοι λαοί συμβιούσαν

³⁴ Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατίαν*, (ανάτ. Από το περιοδικό *Γνώσεις*), Αθήνα 1958· του ίδιου, «Community laws and customs of Western Macedonia under ottoman rule», *Balkan Studies*, 2(1961)1-22.

³⁵ Σημειώνω εδώ μερικές μόνο από τις σχετικές μελέτες: Κ. Λαμέρας, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας δημογερόντων», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 3(1946)1-73· D. A. Zakythinos, «La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», *L'Hellenisme contemporain*, Αθήνα 1948, 3-32· Ι. Βισβίτζης, «Η κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν», *L'Hellenisme Contemporain*, τόμος αναμνηστικός, «Η πεντακοσιοστή επέτειος από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως», (1953)183-204.

³⁶ Ν. Γ. Σβορώνος, «Η ελληνική παροικία της Μινόρκας», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier à l'occasion du 25e anniversaire de leur arrivée en Grèce*, Αθήνα 1956, 323-349.

στις παροικίες και συχνά κάτω από ενιαία κοινοτική οργάνωση, τουλάχιστον, στην Κεντρική Ευρώπη,³⁸ πριν από τη δυναμική εμφάνιση του εθνικισμού.

Μέσα στο πλαίσιο της εθνικής ιστοριογραφίας ο ρόλος των «κοινοτήτων του εξωτερικού» για τον «αγώνα της ελευθερίας» αλλά και της «πνευματικής ανάτασης» του έθνους κατείχε, ως τη δεκαετία του 1970, κυρίαρχη θέση στις περί αυτές μελέτες. Το 1952 ο Νικόλαος Τωμαδάκης στον πανηγυρικό λόγο του *Η Συμβολή των Ελληνικών Κοινοτήτων του Εξωτερικού εις τον Αγώνα της Ελευθερίας*, για τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, υποστήριξε: «Σκοπός τῆμ᾽ν σήμερον εναι νά διατρέξωμεν δι' ελίγων τήν συμβολήν τῶν κοινοτήτων [του Εξωτερικού] ε-ς τε τήν προετοιμασίαν καί τήν διεξαγωγήν τῆς Ἀελληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Καί τοῦτο διά νά μή μείνῃ ἀμνημόνευτος τῆς συμβολῆς εἰς τόν ἀγῶνα χιλιάδων ἀκλεκτῶν Ἀελλήνων, βασανισμένων παιδιῶν τοῦ ἔθνους, τά ἵποθα δέν ἱκανοποιήθησαν ποτέ ἀπό τήν ἀπόκτησιν περιουσίας καί κοινωνικῆς θέσεως ἂν τῆς ξένῃ ἀλλ' ἀπέβλεψαν πάντοτε οἰ μόνον μετά νοσταλγίας, ἀλλά καί μετά πόθου εἰς τήν πατρίδα, τήν ὁποίαν ἀργάσθησαν συστηματικῶς διά νά καταστήσουν ἀλευθέραν ».³⁹ Πρόκειται για μια απλουστευτική επεξεργασία των δεδομένων για τη ζωή των παροίκων, που πολλοί από αυτούς και περιουσία μεγάλη απέκτησαν στους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν και συχνά ανήλθαν στην κοινωνική ιεραρχία. Δεν πολέμησαν βέβαια κατά κανόνα αυτοί οι πλούσιοι πάροικοι για την Επανάσταση, αλλά αρκετοί συμπαράταχθηκαν ή αγωνίσθηκαν με τον τρόπο τους (χρηματικές ενισχύσεις, περίθαλψη προσφύγων κ.ά.). Στον Αγώνα τάχθηκαν οι φοιτητές των πανεπιστημίων της Ευρώπης, που αποτέλεσαν και τον Ιερό Λόχο στη μάχη στο Δραγατσάνι, που μάλλον δεν πρέπει να τους περιλάβουμε στο σώμα των παροίκων, και ορισμένοι άλλοι υποστήριξαν θετικά και αποτελεσματικά την ιδεολογική προ πάντων προετοιμασία και στήριξη του Αγώνα. Κοινός τόπος λοιπόν της εθνικής ιστοριογραφίας ότι «αι κοινότητες της Τουρκοκρατούμενης Ελλάδος και της ελληνικής διασποράς υπήρξαν εκ των

³⁷ Νικόλαος Τωμαδάκης, «Ναοί και θεσμοί της Ελληνικής Κοινότητος του Λιβόρνου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 16(1940)81-127.

³⁸ Ο Λάμπρος έκανε ήδη σχετική μνεία στον πρωτανικό του λόγο, «Σελίδες ἀκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἂν Οἰγγαρί-α καί Αἰστρί-α Ἀελληνισμοῦ», *ὁ.π.*, σ. 270-273. Στο θέμα αναφέρεται και ο Γιάννης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τ. Α' (Τουρκοκρατία), Αθήνα 1957, στο σύντομο κεφάλαιο για τις «Ελληνικές παροικίες του εξωτερικού», που αφιερώνει στην *Ιστορία* του, σ. 215-225, χρησιμοποιώντας τη μελέτη του Σέρβου Ду4ан Ророни=, *Ο Cincarima. Prilozi pitanju postanka na4eg gradjanskog dru4tva* (Για τους Κουτσόβλαχους. Συμβολές στο πρόβλημα της δημιουργίας της αστικής τάξης). Βελιγράδι 1937. Για το βιβλίο αυτό βλ. και Ιωάννης Παπαδογιαννός, *Οι Ἐλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.) Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*. Θεσσαλονίκη 1988, σ. 13 κ.α.

³⁹ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *ἈΗ Συμβολή τῶν Ἀελληνικῶν Κοινοτήτων τοῦ Ἀεξωτερικοῦ εἰς τόν Ἀγῶνα τῆς Ἀελευθερίας*. Λόγος Πανηγυρικός εἰς τήν 25ην Μαρτίου 1952

θεμελιωδεστέρων παραγόντων της εθνεγερσίας ημών». ⁴⁰ Άλλωστε μέσα από την ίδια οπτική θα αντιμετωπισθεί από την εθνική ιστοριογραφία το ενδιαφέρον Ελλήνων του εξωτερικού, των «εθνικών ευεργετών», ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του 19ου, για τη δωρεά κληροδοτημάτων, θέσπιση υποτροφιών για τις σπουδές νέων, οικοδόμηση κτιρίων κοινής ωφέλειας, πολιτισμικής προβολής, επενδύσεις στη γη ή σε επιχειρήσεις κ.ά. Η κριτική αποτίμηση του ρόλου και του ενδιαφέροντός τους και για επενδύσεις και σε συνδυασμό με τις οικονομικές επιχειρήσεις τους θα έλθει αργότερα, στο πλαίσιο σύγχρονων τάσεων της ιστοριογραφίας. ⁴¹ Σύμφωνα άλλωστε με τις θεωρίες γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο η συμπεριφορά αυτή των παροίκων υποδηλώνει την ύπαρξη κοινωνικών διατοπικών δικτύων, έχει θετικά οικονομικά αποτελέσματα στις περιοχές υποδοχής αυτών των ευεργεσιών, ενισχύει τους οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς μεταναστών και χώρου αποστολής, επιδρά στη διατήρηση εθνικών δεσμών, συμβάλλει στη διαμόρφωση νέων προτύπων επιπέδου διαβίωσης, αρχιτεκτονικών τάσεων κλπ. ⁴²

Ο πολιτικός ρόλος των παροίκων θα γίνει αποδεκτός, και δικαιολογημένα, από όλη τη σχετική βιβλιογραφία που αφορά την προετοιμασία της εθνικής συνείδησης, ιδίως με αφορμή την ανάπτυξη της ιστοριογραφίας γύρω από την αναβίωση των ελληνικών γραμμάτων και του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά και από μελετητές που έστρεψαν περισσότερο τον προβληματισμό τους σε θέματα, όπως η ανάπτυξη και ο ρόλος της αστικής τάξης, όπως θα δούμε. Έγραφε, λοιπόν, ο Κωνσταντίνος Τσουνκαλάς το 1977, στο βιβλίο του *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Πράγματι, οι κοινοτικοί οργανισμοί συγκεντρώνουν όλους τους Έλληνες ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση ή το επάγγελμά τους. Η Εκκλησία, τα σχολεία, οι σύλλογοι και μια πλήρης κοινοτική ζωή, χρηματοδοτημένη από τους πλούσιους άποικους, οργανώνεται σε βάση καθαρά εθνική και μάλιστα «αποκλειστική». Πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα η σημασία της κοινοτικής οργάνωσης των Ελλήνων του εξωτερικού για τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης. [...] Η Εκκλησία υπήρξε, ως το τέλος του 18ου αιώνα, ο κεντρικός ιδεολογικός και οργανωτικός μηχανισμός που διασφάλιζε την αναπαραγωγή της κοινωνικής συνοχής ανάμεσα στους διεσπαρμένους Έλληνες. Η σημασία των εκκλησιαστικών μηχανισμών μεταβλήθηκε όμως από τη στιγμή που ο οικονομικός ρόλος των Ελλήνων συγκεντρώθηκε γύρω από τις νέες μεταπρατικές αστικές δραστηριότητες,*

ἀκφωνηθείς [...] ἂν τῆς Αἰθούσης τῶν Τελετῶν τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου. Αθήνα 1953, σ. 7.

⁴⁰ Λουκάτος, «Ο πολιτικός βίος», ό.π., σ. 287.

⁴¹ Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)», *Τα Ιστορικά*, 4, τεύχος 7 (1987) 119-154.

που απαιτούσαν μια εθνική “αποκλειστικότητα” πολύ πιο αυστηρή και διαρθρωμένη». ⁴³ Είναι άλλωστε αποδεκτός και από τη σύγχρονη θεωρητική προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου, και όχι μόνο του ελληνικού, ο ρόλος των μεταναστών, η ζωή τους μέσα σε πολυεθνικά κράτη ή κοσμοπολιτικό περιβάλλον στους χώρους υποδοχής, ο συγχρωτισμός τους με άλλες πληθυσμιακές ομάδες και η οργάνωση των αυτοδιοικούμενων πυρήνων τους για τη διαμόρφωση και διατήρηση της εθνικής συνείδησης. ⁴⁴ Οι μετανάστες απομακρυνόμενοι από το περιβάλλον όπου ζούν, εντός μιας κουλτούρας που την αποδέχονται χωρίς αμφισβητήσεις και απορίες, αναγκάζονται να έλθουν σε επαφή με νέα πολιτισμικά δεδομένα στους χώρους υποδοχής, να διακρίνουν τη διαφορετικότητα και αισθανθούν ‘ξένοι’, και να επιδιώξουν να οργανώσουν τις ‘εθνικές’ ομάδες τους για να διατηρήσουν το βίωμα του συνανήκειν, να παρατηρήσουν τις ιδιαιτερότητες που τους ξεχωρίζουν από τον περιβάλλοντα χώρο και την κυρίαρχη σ’ αυτόν κουλτούρα και γι’ αυτό να ενισχύσουν τα ενοποιητικά τους στοιχεία.

Ο τονισμός των αιτίων φυγής προ της τουρκικής καταπίεσης, ⁴⁵ από τις πρώτες μελέτες για τον παροικιακό ελληνισμό, όσο και αν αυτή ήταν υπαρκτή, δεν μπορεί να εξηγήσει συλλογικά την τόσο μεγάλη εξάπλωση παροικιών, και μάλιστα σε μια περίοδο, όπως ο 18ος αιώνας, που συμβαδίζει με την οικονομική ακμή του ελληνισμού. Αν εξαιρέσουμε τις μεταναστεύσεις φυγής ή τις αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών ως επακόλουθο πολεμικών συρράξεων ή τους εποικισμούς νεοκατακτώμενων περιοχών, που συνήθως πραγματοποιούνταν κατά ομάδες και όχι μεμονωμένα, οι ανθηρές εμπορικές παροικίες σχηματίστηκαν κατά κύριο λόγο σε νευραλγικά εμπορικά κέντρα και αποτελέστηκαν από μεμονωμένες σταδιακά μετακινήσεις ατόμων ή και οικογενειών μέσα από τα διαμορφωμένα δίκτυα, όπως έχει αποδείξει η νεότερη περί τις μεταναστεύσεις έρευνα. Οι μεταναστεύσεις είναι σύνθετες κοινωνικές διαδικασίες και αποτελούν απαντήσεις σε πολύπλοκους οικονομικούς, κοινωνικούς, οικολογικούς, πολιτισμικούς

---

⁴² Monica Boyd, «Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas», στο: Robin Cohen (εκδ.), *The Sociology of Migration*. Cheltenham UK/ Brookfield US 1996, σ. 309.

⁴³ Κωνσταντίνος Τσονκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, (μετ. από τα γαλλικά). Αθήνα 1977, σ. 345-346.

⁴⁴ Dirk Hoerder - Inge Blank, «Ethnic and National Consciousness from the Enlightenment to the 1880s», εισαγωγή στο Dirk Hoerder - Inge Blank (εκδ.), *Roots of the Transplanted*, vol. I. *Late 19th century East Central and Southeastern Europe*. Νέα Υόρκη 1994, ιδίως, σ. 41-47· ιδίως για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Migrationen von Bevölkerungsgruppen in Südosteuropa vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts», *Südost-Forschungen*, 59/60(2000-2001)125-148, όπου και βιβλιογραφία.

⁴⁵ Τα αίτια αυτά υπερτονίζει και ο Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 211-215· ενδιαφέρον είναι ότι στην πρώτη *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία* του (1925) δεν αναφέρεται στις παροικίες.

παράγοντες. Οι άνθρωποι στην Ευρώπη της πρώιμης νεότερης εποχής αλλά και κυρίως το 18ο αιώνα βρίσκονταν διαρκώς σε κίνηση. Μετακινούνταν τεχνίτες, φορτωμένοι με εμπορεύματα έμποροι, περιηγητές διψασμένοι για το καινούργιο, το άγνωστο, λόγιοι γεμάτοι επιθυμία για μόρφωση. Αλλά προπαντός μετακινούνταν για αναζήτηση εργασίας και κυρίως για χάρη του εμπορίου.⁴⁶ Είναι καλό να υπολογίζουμε και στον ‘εθελοντικό’ παράγοντα στη μετακίνηση, όσο κι αν ανακύπτει μεθοδολογικά το δύσκολο ερώτημα πόσο εθελοντική είναι πράγματι μια ‘εθελοντική’ μετανάστευση. Έτσι πάντως μπορεί να κατανοηθεί και η μετακίνηση ελληνικού πληθυσμού προς τη Βενετία π.χ. και μάλιστα υπηκόων της, άρα όχι αναγκαστικά διωγμένων από τις πατρίδες τους, αλλά που για διάφορους λόγους κατέληξαν στην πρωτεύουσα του κράτους. Κοντά σ’ αυτούς έφταναν και οι φεύγοντες προ του τουρκικού κινδύνου και βαθμιαία αποτελέσθηκε ένας αλλογενής προς τη βενετική πόλη πυρήνας. Συχνά το σύνθετο των μεταναστεύσεων εξαρτάται και από το γεγονός ότι «όχι μόνο οι άνθρωποι μετακινούνταν πέρα από τα σύνορα αλλά και τα σύνορα πέρα από τους ανθρώπους».⁴⁷ Η θέση αυτή του Klaus Bade βρίσκει πολύ καλά εφαρμογή για τις πολλές παροικίες ορθόδοξων Ελλήνων, Σέρβων, “Μακεδονοβλάχων” (κατά τις πηγές) στην Ουγγαρία και Τρανσυλβανία, ιδίως μετά τη συνθήκη του Karlowitz, οπότε έπαυσαν οι περιοχές αυτές να αποτελούν οθωμανικές επαρχίες και έτσι οι πληθυσμοί που ως τότε κινούνταν εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρέθηκαν εκτός αυτής. Οικονομικοί λόγοι, μεταγενέστερα, συνέβαλλαν στην πληθυσμιακή τους ενίσχυση, ανάμεσά τους και λόγοι φυγής, όπως π.χ. στην περίπτωση του Μίσκολτς και των Μοσχοπολιτών κατοίκων του.⁴⁸ Πολύ περισσότερο βρίσκει εφαρμογή η θέση του Bade όσον αφορά τη μετακίνηση των συνόρων και στον Ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης ή της Μικράς Ασίας, καθώς αυτός συνεξετάζεται ως ελληνισμός της διασποράς από ορισμένες μελέτες.⁴⁹

Τη νέα ομάδα αντιμετώπισης του προβλήματος της εγκατάστασης των Ελλήνων στο εξωτερικό μπορούμε να την οριοθετήσουμε με την ίδρυση αφ’ ενός του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη

⁴⁶ Klaus J. Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Μόναχο 2002, σ. 18 διακρίνει τη “Μετακίνηση εργατικής δύναμης” και τη “Μετακίνηση εμπόρων”.

⁴⁷ Ο.π., σ. 12.

⁴⁸ Για την παρακμή και καταστροφή της Μοσχόπολης βλ. Max Demeter Peufuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrída*. Βιέννη-Κολωνία 1989, σ. 41-46. Για την παροικία στο Μίσκολτς βλ. Nadya Danova-Varban Todorov, «Ελληνικά έγγραφα από το Αρχείο της πόλης Μίσκολτς (Ουγγαρία)», στο: John M. Fossey (εκδ.), *Proceedings of the first International Congress of the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times, vol. II. From 1453 to Modern Times*. Amsterdam 1992, σ. 167-189.

⁴⁹ Τσονκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαράγωγή*, ό.π., στο κεφάλαιο για τον ελληνισμό της διασποράς περιλαμβάνει και τους Έλληνες της Μικράς Ασίας υπό την Οθωμανική αυτοκρατορία ακόμη την εποχή που εξετάζει στο βιβλίο του, σ. 288-295, 303-313

Βενετία (1951),⁵⁰ που στεγάσθηκε στο κτήριο Φλαγγινιανού Σπουδαστηρίου της Αδελφότητας της Βενετίας και έδωσε σοβαρή ώθηση στη μελέτη τόσο του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού όσο και της πλούσιας δράσης των Ελλήνων στη Βενετία, και αφ' ετέρου με τη συστηματική ενασχόλη με την ιστορία του βιβλίου, της τυπογραφίας, της γλώσσας, της πνευματικής παραγωγής και ξεχωριστά του Διαφωτισμού. Δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης η ιστοριογραφική κριτική γύρω από αυτά τα θέματα και συνεπώς εδώ περιορίζομαι μόνο σε μερικές νύξεις για τη στροφή που παρατηρείται και πώς αυτή επιδρά στην ιστοριογραφία του παροικιακού φαινομένου. Ευθύς εξ αρχής μέλημα, λοιπόν, των διευθυντών του Ινστιτούτου Βενετίας (Σοφίας Αντωνιάδου, καθηγητών Μ.Ι. Μανούσακα, Νικολάου Παναγιωτάκη και Χρύσας Μαλτέζου), ήταν, εκτός από τη έρευνα για την ιστορία των Ελλήνων επί βενετικής κυριαρχίας και η διάσωση, διατήρηση και γενικότερη φροντίδα για την προβολή του εικαστικού, αρχαιακού, βιβλιογραφικού πλούτου περί την κοινότητα της Βενετίας και η ενίσχυση, γι' αυτό, αντίστοιχων συνθετικών μελετών περί την ιστορία της Αδελφότητας,⁵¹ του σχολείου της κοινότητας,⁵² των εκκλησιαστικών ζητημάτων που αντιμετώπιζαν οι Έλληνες στη Βενετία, της πνευματικής δραστηριότητάς τους εκεί, ιδιαίτερα της εκδοτικής,⁵³ της φιλανθρωπικής, της οικοδόμησης και καλλιτεχνικής διακόσμησης του ναού του

⁵⁰ Μ.Ι.Μανούσακας, «Το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Στα τελευταία 16 χρόνια της ομαλής λειτουργίας (1966-1982)», *Τα Ιστορικά*, τ. 5, τεύχ. 8(1988) 137-163. Για τα πεπραγμένα του Ινστιτούτου οι Διευθυντές του συντάσσουν εκθέσεις που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Θησαυρίσματα* ή αποτελούν ξεχωριστές εκδόσεις, πρβλ. *Σύνοψις Πεπραγμένων της τελευταίας δεκαετίας (1966-1975)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1976· Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Το έργο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Δεκέμβριος 2000-Δεκέμβριος 2001*, Βενετία 2001.

⁵¹ Ανάμεσα στις πολλές μελέτες αναφέρω εδώ Μ.Ι.Μανούσακας, «Επισκόπηση της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)», *Τα Ιστορικά*, 6, τεύχος 11(1989)243-264 όπου και βιβλιογραφία· Μ. Ι. Manoussacas, «The History of the Greek Confraternity (1498-1953) and the activity of the Greek Institute of Venice (1966-1982)», *Modern Greek Studies Yearbook*, 5(1989)321-394· ιδιαίτερα μνημονεύω τις μονογραφίες : Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ Μητρώου εγγράφων (1533-1562)*. Αθήνα1976 και Άρτεμη Ξανθοπούλου- Κυριακού, *Η Ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*. Θεσσαλονίκη 1978 για μια πληρέστερη βιβλιογραφία περί τον Ελληνισμό της Βενετίας βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Βιβλιογραφία του Ελληνισμού της Βενετίας. Μέρος Α΄. Γενικά», *Θησαυρίσματα*, 10 (1973)7-87, και 17(1980)7-21.

⁵² Σημειώνω ενδεικτικά τις μονογραφίες: Αθανάσιος Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*. Θεσσαλονίκη 1986 και Ευθύμιος Σουλιογιάννης, «Η Σχολή Φλαγγίνη στη Βενετία. Μια πρώτη συμβολή στην ιστορία της λειτουργίας της (1824-1907)», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 26(1983)203-326.

⁵³ Βιβλιογραφία βλ. Μανούσακας, «Ελληνική Ορθόδοξη Αδελφότητα», ό.π., σ. 257· ενδεικτικά αναφέρω τις μονογραφίες του Γεωργίου Πλουμίδα, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*. Αθήνα 1969 και του Γιώργου Βελουδή, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*. Αθήνα1987 (μετ. από τα γερμανικά).

Αγίου Γεωργίου.⁵⁴ Φρόντιζαν, ακόμη, ώστε να εκδίδονται και αρχειακές πηγές, που θα ενίσχυαν μεταγενέστερες έρευνες. Τέτοιες εκδόσεις αφορούσαν κατάστιχα της Αδελφότητας, Πράξεις Βαπτίσεων, Γάμων, Θανάτων των Ελλήνων στη Βενετία.⁵⁵ Ανάλογου ιστορικού προβληματισμού και θεμελιωμένες σε πλούσιο αρχειακό υλικό με στιβαρή και άρτια βιβλιογραφική τεκμηρίωση ήταν και οι μελέτες που αφορούσαν την εγκατάσταση των Ελλήνων στη Νάπολη, την Αγκώνα, το Σεμλίνο, την Αλεξάνδρεια.⁵⁶ Καθώς ο ερευνητικός προσανατολισμός του Ινστιτούτου αφορούσε, κυρίως, τον πολιτικό και πνευματικό βίο των Ελλήνων της Αδελφότητας, λίγες⁵⁷ είναι ως τώρα οι μελέτες που προέκυψαν από προγράμματά του και αναφέρονται στις οικονομικές δραστηριότητες των παροίκων, εκτός από τις εκδοτικές.

Πριν περάσουμε στη νέα ομάδα εξέτασης ζητημάτων του Ελληνισμού της Διασποράς, όπως έχει επικρατήσει τα τελευταία χρόνια να ονομάζεται, νομίζω ότι είναι η κατάλληλη στιγμή να προβληματισθούμε σύντομα γύρω από το περιεχόμενο των όρων κοινότητα, παροικία, αποικία, διασπορά, απόδημος ελληνισμός, όπως τον αντιμετώπισε η ελληνική ιστοριογραφία. Ας μου επιτραπεί μια αυτοβιογραφική παρέκκλιση. Όταν ξεκινούσα την έρευνα για τη διδακτορική μου διατριβή,⁵⁸ στα μέσα του 1975, οι μελέτες που ως τότε είχα ως πρότυπο περιλάμβαναν στα περιεχόμενά τους την παραχώρηση προνομίων στους Έλληνες, την ίδρυση των κοινοτήτων/ αδελφοτήτων, την ανέγερση, διακόσμηση και λειτουργία του ναού, την ίδρυση σχολείου και εκπαιδευτική δραστηριότητα, τη φιλανθρωπική δράση της κοινότητας. Πίστευα ότι θα έβρισκα στην Τεργέστη ένα καταταγμένο αρχειακό υλικό, θα το μικροφωτογράφιζα και ύστερα από ολιγόμηνη παραμονή θα μπορούσα να γυρίσω να το μελετήσω με άνεση στην Αθήνα. Ο πακτωλός του υλικού που σωζόταν στην κοινότητα, αλλά και στα κρατικά αρχεία της πόλης και κυρίως η

⁵⁴ Βλ. συνοπτικά *Ελληνικόν Ινστιτούτον Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Οδηγός του Μουσείου των εικόνων και του ναού του Αγίου Γεωργίου. Ιστορική εισαγωγή* Μ.Ι.Μανούσακα, Περιγραφικός κατάλογος Αθ. Ι. Παλιούρα, Βενετία 1976.

⁵⁵ Ενδεικτικά βλ. Μαυροειδή, ό.π.: Μ.Ι.Μανούσακας-Ήω. Γ.Σκουλάς, *Τα ληξιαρχικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητος Βενετίας. Α΄ Πράξεις Γάμων (1599-1815)*, Βενετία 1993· Χρύσα Μαλτέζου-Γεώργιος Πλουμίδης (εκδ.), *Οι αποβιωτήριες πράξεις Ελλήνων στο αρχείο του Αγίου Αντωνίου Βενετίας (1569-1810)*. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, σειρά Graecolatinitas Nostra, Πηγές 3, Βενετία 2001.

⁵⁶ Ι.Κ.Χασιώτης, «Sull' organizzazione, incorporazione sociale e ideologia politica dei Greci à Napoli (Dal XV alla metà del XIX sec.)», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*, Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 26(1981)409-452· Ιωάννης Α. Παπαδογιάννης, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.). Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*. Θεσσαλονίκη 1988· Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας 1843-1993*. Αθήνα 1994.

⁵⁷ Τα σχετικά μελετήματα βλ. Μανούσακας, «Ελληνική Ορθόδοξη Αδελφότητα», ό.π., σ. 250, 258, σημ. 28, 77-79, όπου μνημονεύει μελέτες του Σπ. Ασδραχά, του Β. Κρεμμυδά, της Ευτυχίας Λιάτα, του Παναγιώτη Μιχαηλάρη, της Κρίστας Παναγιωτοπούλου.

⁵⁸ Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1750-1830)*. Αθήνα 1986, τ. Α΄ -Β΄.

περιήγηση στην Τεργέστη, όπου σε κάθε γωνιά του κέντρου της πρόβαλλε και ένα κτίριο αγορασμένο ή κτισμένο ή διαμορφωμένο από Έλληνες, ακόμα και η κεντρική παραλία είχε το όνομα Riva Carciotti από το δεσπότη palazzo του πλουσιότατου Έλληνα Δημητρίου Καρτσιώτη, με οδήγησαν στην αναθεώρηση της αρχικής προοπτικής να ασχοληθώ μόνο με την κοινότητα. Γρήγορα μέσα μου το βάρος μετατοπίστηκε από την κοινότητα στην παροιμία, καθώς νόμιζα τότε, και εν μέρει το πιστεύω ακόμη, ότι ο περιέχων ευρύτερος όρος, για να μην ξεχνάμε τα σύνολα, ήταν η παροιμία, το σύνολο δηλαδή των ανθρώπων που ανήκαν σε μία εθνοθηρησκευτική ομάδα και συναπάρτιζαν κάποιοι από αυτούς το διοικητικό σώμα της κοινότητας. Τέτοια διάκριση δεν είναι απαραίτητο να ισχύει για όλες τις σχετικές μελέτες και για όλους τους συγγραφείς. Ήθελα πάντως χρησιμοποιώντας τον όρο παροιμία να υποδηλώσω ήδη από τον τίτλο ότι θα αντιμετώπιζα την εγκατάσταση των Ελλήνων εκεί όχι μόνο ως ένα πρόβλημα της ελληνικής ιστορίας αλλά και κυρίως της πόλης της Τεργέστης, της Αψβουργικής Μοναρχίας, στην οποία υπαγόταν. Τάσεις της οικονομικής, κοινωνικής, δημογραφικής ιστορίας που αναπτύσσονταν τότε οπωσδήποτε διευκόλυναν αυτή την αλλαγή της οπτικής. Αλλά ας μείνουμε για λίγο στους όρους. Οι λέξεις αποικία/αποικιακός Ελληνισμός/παροικιακός Ελληνισμός των πρώτων μελετών παραπέμπουν στο μοτίβο της συνέχειας του ελληνισμού και επομένως του αποικιακού ελληνισμού. «Σχεδόν –πως τό ἀρχαῖον οὐτω καί τό νεώτερον Ἀλληνικόν %οΕθνος ὄχει νά ἀπιδείξῃ τοσοῦτον ἀποικιῶν καί ἀμπορικής διαδόσεως καί κατισχύσεως πλοῦτον, –σον δέν διατάζω νά ε-πω, ἀναλογικῶς οὐδέν ἄλλο. \Ηδύνατό τις βεβαίως ν' ἀντείπῃ, –τι Ἰουδαϊκή φυλή παρουσιάζει ἀπείρως μείζονα καί πολλῶν πλέον κατατμημένην διασποράν, ἀλλ' οἱ \Ιουδαῖοι δέν εἶναι ἔθνος, ½ς σήμερον ἀντιλαμβανόμεθα τό πρᾶγμα, δέν ὄχουν σταθερόν ἀθνικόν κέντρον· εἶναι μᾶλλον θρησκευτική ἰμάς ἀκούουσα εἰς τὰς ἱστορικές ἀναμνήσεις ἑνός ἔθνους. ≠Οπως ποτ' ὄν Fq μετά τόν \Ιουδαῖον θά εἴρητε παντοῦ τόν ≠Ελληνα καί ἀνίστε μάλιστα θά συναντήσητε τόν δεύτερον ἄκεῖ, –που ἰ πρῶτος παρ' –λον τό δαιμόνιον ἀμπορικόν πνεῦμα του δέν ἀτόλμησε νά διεισδύσῃ»⁵⁹ σε μια παράγραφο ο Δένδιας έθιγε όλο το ιδεολογικό αλλά και εννοιολογικό πρόβλημα που θα απασχολούσε έκτοτε τη σχετική βιβλιογραφία. Έτσι ο όρος διασπορά πολύ αργότερα και μάλιστα περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες⁶⁰ χρησιμοποιείται και από τους ιστορικούς των «κοινοτήτων του εξωτερικού» ή του παροικιακού

⁵⁹ Δένδιας, ό.π., σ.7.

⁶⁰ Τσουνάλας, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π.: Fossey (εκδ.), *Proceedings* ό.π.: Ι.Κ.Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς*, Αθήνα 1993: του ίδιου, «Modern Greek

ελληνισμού σε αντίθεση προς το παρελθόν, ενώ παράλληλα εμφανίζεται όλο και συχνότερα για τις παροικίες του 15-19ου αιώνα ο όρος μεταναστευτικό φαινόμενο.

Τί έχει αλλάξει; Είναι γεγονός ότι ο όρος Διασπορά παραπέμπει, όπως και η Οικουμένη, περισσότερο σε εκκλησιαστικά συμφραζόμενα⁶¹ και μάλιστα επικράτησε ύστερα από τη μετάφραση των Ο΄ για την Παλαιά Διαθήκη και αναφερόταν περισσότερο στην εβραϊκή διασπορά.⁶² Πρώτος, στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Μανουήλ Γεδεών, όπως είδαμε, είχε δημοσιεύσει άρθρα με τίτλο *Ἐκκλησίαι ἂν τῆ Δίασπορ=Ἄ*. Το 1920 δημοσιεύονταν σε συνέχειες στο περιοδικό *Ἐμπορεία Ἀθηνῶν* μεταφρασμένα σύντομα άρθρα του Γερμανού ιστορικού Κάρλ Νήτριχ που τα τιτλοφορούσε «*ἌΟ ἔν Δίασπορ=Ἄ Ἐλληνισμός*», και αναφέρονταν στις εκτός Ελλάδος παροικίες κυρίως της ευρωπαϊκής ηπείρου. Ο Διονύσιος Ζακυθινός, το 1971, στον πανηγυρικό του λόγου για τα 150 χρόνια από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης επιχειρούσε το συγκερασμό και την εννοιολογική αποτύπωση των όρων: «Υπερόριος ή απόδημος Ελληνισμός, Ελληνισμός του Εξωτερικού ή της Διασποράς [...]».⁶³ Για τον Ελληνισμό της Διασποράς μας μιλούσε στα ελεύθερα σεμινάρια του ο καθηγητής μας Βασίλειος Σφυρόερας το 1971 και αφιέρωνε ειδικό κεφάλαιο στο συνοπτικό αλλά μεστό εγχειρίδιο πανεπιστημιακών παραδόσεων.⁶⁴ Είναι προφανές, από όσα είπαμε ως τώρα, ότι η χρήση του όρου *αποικία* που απαντούσε στις πρώτες μελέτες και παρέπεμπε, πλην εξαιρέσεων όπως αυτής του Κούμα, σε ιδεολογικούς στόχους για να αποδειχθεί η συνέχεια του αποικιστικού πνεύματος των Ελλήνων, εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια και συνηθίζονταν όροι όπως α) *κοινότητες του εξωτερικού* είτε με το ευρύτερ, περιεκτικό περιεχόμενο του συνόλου των εγκαθισταμένων σε ξένη πόλη είτε με το περιορισμένο του οργανωμένου διοικητικού συνόλου, ή β) *παροικίες* που αναφερόταν στο σύνολο των Ελλήνων που συναπάρτιζαν την εγκατάσταση σε μια ξένη πόλη. Ο τελευταίος αυτός όρος είχε δώσει την ονομασία του και στη γενικότερη θεώρηση του φαινομένου, που έγινε γνωστό από τις πολλές μελέτες της δεκαετίας του 1970 και εξής ως παροικιακού φαινομένου. Η χρήση του όρου παροικία αντί του αποικία ήταν λιγότερο ιδεολογικά φορτισμένη, καθώς δεν περιείχε απαραίτητα την έννοια της μονιμότητας και του σκοπού της οικονομικής κυρίως εκμετάλλευσης της ευρύτερης περιοχής από την πλευρά των

Diaspora: Typology and Periodization», στο Evangelos Konstantinou (εκδ.), *Griechische Migration in Europa. Geschichte und Gegenwart*, σειρά: Philhellenische Studien, τ. 8, Φρανκφούρτη 2000, σ. 85-94.

⁶¹ Johannes Irmscher, «Die griechische Diaspora», στο Fossey (εκδ.), *Proceedings*, ό.π., τ. 1, σ. 1.

⁶² Σχετικός προβληματισμός απασχόλησε τους συμμετέχοντες στο συνέδριο «Jewish Diaspora-Hellenic Diaspora/ Ιουδαϊκή Διασπορά-Ελληνική Διασπορά», (Πανεπιστήμιο της Hajfa, 26 Μαρτ.- 1 Απριλ. 2001), τα πρακτικά είναι υπό έκδοση.

⁶³ Διονύσιος Α. Ζακυθινός, «Ο Ελληνισμός της Διασποράς», *Παρουσός*, 13 (1971)390.

⁶⁴ Βασίλειος Βλ. Σφυρόερας, *Οι Έλληνες επί Τουρκοκρατίας* (Πανεπιστημιακά παραδόσεις). Αθήνα 1971, σ. 66-79.

μετακινουμένων ή της επιβολής τους σε μεγαλύτερα σύνολα πληθυσμού, φαινόμενα που είχαν εδραιωθεί κατά τη διάρκεια των ευρωπαϊκών αποικιών της νεότερης εποχής. Αντίθετα με τον όρο παροικία νοούνταν οι εγκαταστάσεις ξένων κατοίκων κατά παραχώρηση ή ανοχή των φιλοξενούντων κρατών, τα οποία εξακολουθούσαν να διατηρούν την πληθυσμιακή, οικονομική, κοινωνική υπεροχή, αλλά οι πάροικοι εντούτοις επεδίωκαν με προνόμια, κοινότητες, ναούς, σχολεία να διατηρήσουν την εθνική τους συνοχή. Η πρώτη συνολική, θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου έγινε, το 1974, από τον Νίκο Ψυρούκη στο βιβλίο του *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*,⁶⁵ που βασιζόταν σε μια μαρξιστική θεώρησή του οικονομικιστικού περιεχομένου και όχι σε πρωτογενή έρευνα. Στο σύντομο αλλά περιεκτικό άρθρο του Χρήστου Χατζηωσήφ *Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα* (1983),⁶⁶ με το οποίο συζητούνταν θέματα περιοδολόγησης και ερμηνείας, θα ανέτρεχαν συχνά οι ιστορικοί του φαινομένου στα επόμενα χρόνια. Ο όρος Δ ι α σ π ο ρ ά άρχισε να καθιερώνεται στις επιστημονικές μελέτες από τη δεκαετία του 1970,⁶⁷ ενώ το 1988, στο Α΄ διεθνές συνέδριο για την Ελληνική Διασπορά (The Hellenic Diaspora) στο Μοντρεάλ του Καναδά, για την περίοδο ως το 1453, και στην Αθήνα, για τη νεότερη εποχή, επεχειρείτο για πρώτη φορά, από όσο νομίζω, να χρησιμοποιηθεί ο όρος και για την ελληνική αρχαιότητα και με τον γενικό αυτό τίτλο να εξετασθούν διαχρονικά τα φαινόμενα της ελληνικής μετακίνησης και εγκατάστασης σε άλλες χώρες.⁶⁸ Τα εισαγωγικά άρθρα των John Fossey και κυρίως των Johannes Irmscher και Μιχαήλ Σακελλαρίου⁶⁹ άνοιγαν τη συζήτηση για το περιεχόμενο και τη χρήση του όρου, αποσαφηνίζοντας τη φόρτισή του από την ιουδαϊκή διασπορά (Irmscher) και επιχειρώντας μια τυπολογία της ελληνικής διασποράς με διαχρονικά ειδολογικά χαρακτηριστικά (Σακελλαρίου). Το περιεχόμενο των περισσότερων άρθρων, που βασιζόνταν σε επιστημονικές τεκμηριωμένες αρχειακά και βιβλιογραφικά έρευνες, δεν επιτρέπει να διαφανεί μια αδιάλειπτη συνέχεια του φαινομένου, υπονοείται όμως ως πραγματικότητα από αρκετούς συνέδρους, τουλάχιστον τίθενται τα ερωτήματα που θα απασχολήσουν και στο μέλλον ορισμένους μελετητές. Στον Β΄ τόμο, από τα άρθρα που στο σύνολό τους αναφέρονταν στη νεότερη εποχή, είναι σαφές ότι ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει την εγκατάσταση παροικιών εκτός του ελληνικού κέντρου ή πάντως εκτός του κέντρου όπου κατά πλειοψηφία κατοικούσε

⁶⁵ Νίκος Ψυρούκης, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1975, 2η έκδοση. Μέρος του βιβλίου του είχε δημοσιεύσει το 1963 στα *Σύγχρονα Θέματα*.

⁶⁶ Χρήστος Χατζηωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 62 (Σεπτ. 1983)28-34.

⁶⁷ Βλ. πιο πάνω τις μνείες του άρθρου του Ζακυθινού και του σχετικού κεφαλαίου στο βιβλίο του Τσουκαλά.

⁶⁸ Fossey (εκδ.), *Proceedings*, ό.π.

ελληνόγλωσσος πληθυσμός. Ο όρος αναφέρεται πια στους απανταχού Έλληνες και παραπέμπει σε ανάλογα φαινόμενα ‘διασπορών’ άλλων μεταναστευτικών λαών. Ο όρος άλλωστε έχει χρησιμοποιηθεί και από διεθνή περιοδικά (*Diaspora*) αλλά και εκδιδόμενα από Έλληνες (*Journal of the Hellenic Diaspora*). Το 1993, στο βιβλίο του *Επισκόπηση της ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*⁷⁰ ο Ι.Κ.Χασιώτης επιχειρεί μια γενική θεώρηση του φαινομένου, διακρίνοντας σαφώς τα χαρακτηριστικά της νεότερης (από το 15ο αιώνα περίπου και εξής) μετακίνησης από αυτά της αρχαίας, προχωρώντας σε μια χρονολογική κυρίως τυπολογία ανάλογα με τα κίνητρα και τις συνθήκες μετανάστευσης κατά τις επί μέρους εποχές. Αξιολογεί την πλούσια ως τότε βιβλιογραφία, χωρίς τη μαρξιστική αφετηρία του Ψυρούκη, αλλά ομαδοποιώντας αίτια μετακίνησης, τρόπους οργάνωσης, διαμόρφωση και τρόπους διατήρησης εθνικής συνείδησης, μεταχειριζόμενος μάλιστα στο τελευταίο κεφάλαιο τον τίτλο «Ο απόδημος Ελληνισμός σήμερα».

Με τον όρο Α π ό δ η μ ο ς Ε λ λ η ν ι σ μ ό ς, που κατά κανόνα χρησιμοποιεί η κρατική γλώσσα και ορολογία, υπονοούνται δεσμοί σύγχρονων μεταναστών προς το εθνικό κέντρο και ταυτόχρονα υποχρεώσεις του κέντρου προς αυτούς, που στοχεύουν στην καλύτερη οργάνωσή τους, για τη βελτίωση των οδών επικοινωνίας ώστε να συντηρείται ζωντανή η επαφή προς το εθνικό κέντρο, κατ’ αναλογία δηλαδή προς τον αρχαίο ‘δήμο’. Επειδή η μετανάστευση του 20ού αιώνα περιλαμβάνει τμήματα πληθυσμού, που κατά τη διάρκεια μακράς ή εποχιακής παραμονής τους στο εξωτερικό είχαν την ανάγκη ή αναζήτησαν την αρωγή του ελληνικού κράτους, θεσμική ή άλλη -σε θέματα εκπαιδευτικής οργάνωσης π.χ.- το εθνικό κέντρο υποχρεώθηκε ή επεδίωξε να διαδραματίσει το ρόλο ‘συντονιστή’ σε ζητήματα πολλές φορές ζωτικά για τους μετανάστες (όπως ήταν η διατήρηση της ελληνικής ιθαγένειας, η διασφάλιση των ασφαλιστικών δικαιωμάτων, η σύναψη διακρατικών συμφωνιών για την προστασία δικαιωμάτων των Ελλήνων στο εξωτερικό κ.ά.). Τέτοια όμως προβλήματα δεν υφίσταντο ως την ίδρυση του ελληνικού κράτους αλλά και μετά, καθώς το αδύναμο κράτος δεν ήταν σε θέση να φροντίζει για ζωτικά συμφέροντα των εκτός Ελλάδος Ελλήνων· συχνά μάλιστα συνέβαινε το αντίθετο. Το ίδιο προβληματική είναι και η χρήση του όρου ‘Έλληνες τους εξωτερικού’ ή ‘κοινότητες του εξωτερικού’. Συνήθως χρησιμοποιήθηκε από ιστορικούς που έτσι επεδίωκαν να ξετάξουν τις παροικίες τόσο εκτός των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και εκτός του πρώτου μικρού ελληνικού κράτους για να φανεί η αντίθεση προς το κέντρο, προς το ‘εσωτερικό’,

---

⁶⁹ Ο.π., τ. Ι, σ. 1-24.

δηλαδή προς τον εθνικό πυρήνα, ανεξάρτητα αν κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν υφίστατο π.χ. εθνικό κέντρο αλλά υπονοείται, από τους μελετητές η ιδεατή εθνική οντότητα. Τα όρια μιας μελέτης, όπως αυτή, δεν επιτρέπουν να ασχοληθούμε αναλυτικά με τους όρους, με τους οποίους οι ίδιοι οι πάροικοι αυτοαποκαλούνταν (Αδελφότητα, Γένος, Κοινότητα, Έθνος, ομογενείς), παρά τις ενδιαφέρουσες ιδεολογικές διαπιστώσεις στις οποίες πιθανόν να καταλήγαμε.⁷¹

Αν ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970 οι μελέτες που εξέταζαν το παροικιακό φαινόμενο ασχολούνταν με ερωτήματα που αναφέραμε πιο πάνω, η τομή παρουσιάστηκε μετά τη δικτατορία (1967-1974). Η στροφή δόθηκε μετά τις μελέτες του Νικολάου Σβορώνου (1956) για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, το θεμελιακό άρθρο του Traian Stoianovich *The Conquering Orthodox Balkan Merchant* (1960), του Βασίλη Κρεμμυδά, για το εμπόριο της Πελοποννήσου το 18ο αιώνα,⁷² αλλά και έρευνες γενικότερα για την οικονομική ιστορία και την αστική τάξη, έρευνες που προέρχονταν από ιστορικούς με μαρξιστικό προσανατολισμό. Το αυξανόμενο διεθνώς ενδιαφέρον για την οικονομική ιστορία, οι θεωρίες για το κέντρο και την περιφέρεια,⁷³ η ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών από Βαλκάνιους ιστορικούς και ιδιαίτερα από τη Βουλγαρία,⁷⁴ όπου σώζεται πλούσιο οθωμανικό αρχείο, το ενδιαφέρον, από Ρουμάνους ιδίως ιστορικούς,⁷⁵ για την

⁷⁰ Ι.Κ.Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993· σύντομη τυπολογία της νεοελληνικής διασποράς παρουσίασε και στο: Ioannis K. Hassiotis, «Modern Greek Diaspora: Typology and Periodization», ό.π..

⁷¹ Για μια πρώτη παρατήρηση στην εννοιολογική εξέλιξη του όρου *nazione/Nation-comunità/κοινότητα* στην περίπτωση της Τεργέστης, ανάμεσα στα 1750-1825, βλ. Κατσιαροδή-Hering, *Ελληνική Παροικία Τεργέστης*, ό.π., σ. 115-117, 151-153.

⁷² N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956 (τόρα και σε ελλ. μετ.)· Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, 20(1960)234-313 (τόρα και σε ελλ. μετ.)· Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αι. (1715-1821). Με βάση τα Γαλλικά Αρχεία*. Αθήνα 1972.

⁷³ Τσουνκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 271· οι συζητήσεις επεκράτησαν ιδίως μετά τη δημοσίευση των βιβλίων του Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, τ.1, και *Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy, 1600-1750*. Academic University Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1980· κριτική θεώρηση της συζήτησης έκανε ο Γεώργιος Δερτιλής, «Το κέντρο, η περιφέρεια, η ιστορία. Ένα μεθοδολογικό δοκίμιο», στον ίδιο *Ευρώπη. Δύο δοκίμια και τρία σχόλια*. Αθήνα 2000, σ. 89-138

⁷⁴ Από την πλούσια βιβλιογραφία σημειώνω μόνο Virginia Paskaleva, «Contribution aux Relations Commerciales des provinces balkaniques de l' Empire Ottomane avec les États Européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe siècle», *Études Balkaniques IV* (Sofia 1968)265-292· της ίδιας «Levantiskata turgovija na Triest prez XVIII-XIX v. (S ogled na Balkanite) = Το εμπόριο με το Levante στην Τεργέστη κατά τον 18ο αιώνα. Με ιδιαίτερο βάρος στα Βαλκάνια, *Izsledvanija po bulgarska istorija 2*(1978)229-261.

⁷⁵ Από την πλούσια βιβλιογραφία σημειώνω ενδεικτικά: Dimitru Limona, «Les relations commerciales du Sud-Est de l' Europe à la fin du XVIIIe siècle et au debut du XIXe siècle reflétées dans les documents archivistiques de Bucarest, Sibiu, Brasóv», στον τόμο *Συμπόσιον «Η εποχή των Φαναριωτών, 21-25 Οκτωβρίου 1970, Μνήμη Κλεοβούλου Τσούρα»*, Θεσσαλονίκη 1974, 385-411· Olga Cicanci, «Les Statuts et les règlements de fonctionnement des Compagnies grecques de Transylvanie (1636-1746). La Compagnie de Sibiu» *Revue des Études SudEst Europeen*, 14(1976)477-496· της ίδιας, «Le Statut juridique et le régime de fonctionnement de la compagnie de commerce de

οικονομική ιστορία άρα και για τις αλλοεθνείς εστίες οικονομικού προσανατολισμού που βρίσκονταν στις χώρες τους, έδωσαν ώθηση και για μια νέα αντιμετώπιση του παροικιακού φαινομένου, κυρίως γύρω από τη μελέτη των αστικών τάξεων. Προς την οπτική αυτή συνέβαλαν το βιβλίο του Ψυρούκη και τα σχετικά κεφάλαια του βιβλίου του Τσουκαλά, και η μικρή αλλά αποσπασματική θεώρηση του Κωστή Μοσκόφ.⁷⁶ Γρήγορα η κάποια μονομερής θεώρηση εμπλουτίστηκε. Οι ποσοτικές μέθοδοι επέτρεπαν την εκμετάλλευση των αγνοημένων κρατικών αρχείων των πόλεων, όπου εγκαθίσταντο οι πάροικοι, και η ιστορία των παροικιών ξεπερνούσε πια την εθνική και μόνο ελληνική ιστοριογραφία. Οι παροικίες εξετάζονταν, και σωστά, και ως τμήμα της τοπικής ιστορίας των φιλοξενούντων κρατών και κυρίως σε ό,τι αφορούσε την οικονομική τους πολιτική αλλά και την κοινωνική ενσωμάτωση ή όχι των παροίκων.⁷⁷ Οι πρώτες εργασίες που δημοσιεύθηκαν με ανάλογο προβληματισμό και δεν προέρχονταν μόνο από τη μαρξιστική οπτική, εξέταζαν τη συμμετοχή των παροίκων στην εμπορική κίνηση της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου, τις ποικίλες δραστηριότητές τους στον εμπορικό, τραπεζικό, ναυτιλιακό, ασφαλιστικό τομέα και ανέλυναν τις επιχειρησιακές δομές των εταιρειών τους, τις τοπικές, διατοπικές και διεθνείς διασυνδέσεις τους.⁷⁸

Παράλληλα και κυρίως με τη διάδοση και ανάμεσα στους έλληνες ιστορικούς των τάσεων της “Σχολής” των *Annales*, της “ολικής” ιστορίας του Braudel, και καθώς αναπτυσσόταν σοβαρά ο διάλογος ιστορικών και με άλλες επιστήμες ή τάσεις (δημογραφία, κοινωνιολογία, ιστορία των πόλεων (Urban History),⁷⁹ ιστορία της οικογένειας, ιστορία των νοοτροπιών, ανθρωπολογία, ιστορία της κουλτούρας και μελέτη των ταυτοτήτων, ανάπτυξη νεότερων θεωριών

Βραΰον», στο ίδιο, 17(1979)241-255· της ίδιας, *Companiile Grecesùti din Transilvania sùti comer@ul european în anii 1636-1746*, Βουκουρέστι 1981.

⁷⁶ Κωστής Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, ιστορική μελέτη*, Αθήνα 1974, ιδίως σ. 92-95, όπου τα συμπεράσματά του για την παροικία της Τεργέστης, βασισμένα σε ελάχιστο βιβλιογραφικό δείγμα απέχουν από την πραγματικότητα και οδηγούν σε γενικεύσεις.

⁷⁷ Christos Hadziiossif, *La Colonie grecque en Égypte (1833-1856)*, Doctorat de Troisième cycle. Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), École Pratique des Hautes Études, IVe Séction, 1960 (δακτυλ.): Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης 1750- 1830*, ό.π.: βλ. τη σύντομη μελέτη της Maria Stassinopoulou, «Griechen in Wien», στο *Wir. Zur Geschichte und Gegenwart der Zuwanderung nach Wien* (Κατάλογος έκθεσης 19 Σεπτ.-29 Δεκ. 1996, Historische Museum der Stadt Wien, σ. 39-43).

⁷⁸ Biron A. Karidis, *The Greek Communities in South Russia. Aspects of their Formation and Commercial Enterprise, 1774-1829*. M.A., Πανεπιστήμιο Birmingham 1976· Κατσιαρδή-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, ό.π., κυρίως ο Β΄ τόμος· Anna Mandilara, *The Greek Business Community in Marseilles, 1816-1900. Individual and network Strategies*. (Διδ. διατριβή), European University Institute, Φλωρεντία 1998· Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου: Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*, Αθήνα 2000· Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998.

για τον εθνικισμό, ανάλυση γραπτού, αφηγηματικού λόγου κ.ά.), εμφανίσθηκε πλουραλισμός απόψεων και απομάκρυνση από δογματικά άκαμπτα σχήματα.⁸⁰ Στις μελέτες που γράφθηκαν ως τα μέσα της δεκαετίας του 1990 θεματικές, όπως οι οικογενειακές δομές των παροίκων (κλειστά οικογενειακά σχήματα, τύποι οικογενειακών εστιών (νοικοκυριών), γαμικές σχέσεις (π.χ. μεικτοί γάμοι ανάμεσα σε αλλοεθνείς ή διαφορετικού δόγματος χριστιανούς)),⁸¹ εξετάζονταν με το σκοπό να φανεί ίσως ο βαθμός ένταξης ή διατήρησης οικογενειακών/ διατοπικών δικτύων ή αφομοίωσης των παροίκων στις νέες κοινωνίες. Η Ιστορία των Νοοτροπιών αλλά και η ανάπτυξη της Ιστορικής Ανθρωπολογίας⁸² όπλισαν τους μελετητές ή τις ερευνήτριες με μεθοδολογικά εργαλεία, ώστε πλησίασαν πηγές που ως τότε έμεναν ανεκμετάλλετες, όπως π.χ. τις διαθήκες, με βάση τις οποίες απάντησαν σε θέματα όπως τη στάση απέναντι στο θάνατο, τον υλικό πολιτισμό, τη διάθεση περιουσίας για φιλανθρωπικά έργα κ.ά..⁸³ Προσωπικές και εμπορικές αλληλογραφίες εξετάζονταν όχι μόνο για να μελετηθούν τα εμπορικά δίκτυα και η μετακίνηση προϊόντων αλλά για να φανεί και η καθημερινότητα των ανθρώπων, η θέση των γυναικών που έμεναν πίσω στην πατρίδα ενώ οι άνδρες έφευγαν και έμεναν χρόνια ολόκερα μακριά.⁸⁴ Η μελέτη των προσωπικών μαρτυριών από τις αλληλογραφίες αλλά και από τις διαθήκες,⁸⁵ από τη διακόσμηση κτιρίων κ.ά.⁸⁶ βοήθησε στην αναζήτηση της ταυτότητας, στην πορεία από την τοπικότητα στην εθνική συνείδηση. Η συμβίωση με άλλους ομοδόξους (Σέρβους, Βλάχους) στον μικρό κύκλο των κοινοτικών σχηματισμών, η δυσκολία συνεννόησης σε γλωσσικό επίπεδο παρά την

⁷⁹ Με συγκίνηση θυμάμαι το σεμινάριο του Alberto Caracciolo για την ιστορία των πόλεων και τις παραδόσεις του Michael Mitterauer για την ιστορία της οικογένειας και της νεότητας, στο πανεπιστήμιο της Βιέννης το 1981.

⁸⁰ Βλ. τις κριτικές διαπιστώσεις της Βασιλικής Σειρηνίδου, *Οι Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2002, σ.7-8.

⁸¹ Κατσαορδή-Hering, *Ελληνική παροικία Τεργέστης*, ό.π., σ. 67-84, 123-132· Δημήτρης Μαγκριώτης, «Η δημογραφική ιστορία της ελληνικής εμπορικής παροικίας του Λονδίνου, 1837-1881», *Τα Ιστορικά* 6 (1986)349-368· Δέσποινα Βλάχη, «Η οικογένεια των ελλήνων εμπόρων της διασποράς: μερικές παρατηρήσεις για την περίπτωση του Λιβόρνο», *στο ίδιο*, 24/25(1996)177-204· της ίδιας, «Κοινωνικότητα-πολιτικές επιδιώξεις-οικονομικές επενδύσεις: η αναρρόχιση των Ελλήνων εμπόρων στην κοινωνική ιεραρχία του Λιβόρνο τον 19ο αιώνα», *στο ίδιο*, 28/29(1998)81-108 κ.ά.

⁸² Βλ το υπό εκτύπωση άρθρο μου στο περιοδικό *Μνήμων* (2002) «Ιστορικοανθρωπολογικές αναζητήσεις. Μια βιβλιογραφική προσέγγιση».

⁸³ Βασιλική Σειρηνίδου, *Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη, 1780-1820*, (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Παν/μιο Αθηνών), Αθήνα 1998· της ίδιας, «Η εγκατάσταση των Ελλήνων στη Βιέννη (1780-1820): οργάνωση του χώρου και ταυτότητες», στο *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981*, Πρακτικά Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Βερολίνο 2-4 Οκτ. 1998), Αθήνα 1999, τ. Β', σ. 237-245· Olga Katsiardi-Hering, «La presenza dei Greci a Trieste: tra economia e società (metà sec. XVIII-fine sec.XIX)», στο Roberto Finzi- Giovanni Panjek (εκδ.), *Storia economica e sociale di Trieste*, vol. I, *La città dei gruppi 1719-1918*, Τεργέστη 2001, 519-546.

⁸⁴ Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, Διδ. διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα 2002, ιδίως σ. 169-187, 231-249 κ.α..

⁸⁵ Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 188-201, 250-280· Σειρηνίδου, *Οι Έλληνες στη Βιέννη 1780-1850*, (διδ. διατρ.), σ. 254-317.

⁸⁶ Κατσαορδή-Hering, *Ελληνική Παροικία Τεργέστης*, ό.π., σ. 175-176, 273, 562 .

υπεροχή της ελληνικής που ήταν η lingua franca του εμπορίου, η παρατήρηση του διαφορετικού ξένου περιβάλλοντος⁸⁷ προκαλούσε τις απορίες που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση των εθνικών συλλογικών ταυτοτήτων.⁸⁸ Αναγνωριζόταν πλέον ότι στις παροιμίες των Greci ή Griechen δεν μονοπωλούσαν τους κοινοτικούς σχηματισμούς οι Έλληνες αλλά και άλλοι ορθόδοξοι πληθυσμοί από τα νότια Βαλκάνια. Ευνοούσαν άλλωστε η γενικότερη πολιτική συγκυρία, του τέλους του 18ου αιώνα, με τη Γαλλική Επανάσταση, και των αρχών του 19ου αι. και εξής με τις εθνικές επαναστάσεις, όπως η Ελληνική του 1821, αλλά και η γεννώμενη ιδεολογία του εθνικισμού. Αυτή η πορεία προς τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης είναι που κυρίως μελετάται στις νεότερες έρευνες, καθώς μάλιστα από το παρελθόν και από την ιστοριογραφία της πολιτικής ιστορίας έχει τονισθεί ο ρόλος του Ελληνισμού της Διασποράς στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και η συμβολή του στον Αγώνα προς την Ελευθερία.⁸⁹ Οι εκδόσεις βιβλίων στα ελληνικά τυπογραφεία Βενετίας και Βιέννης, ιδίως, η κυκλοφορία ελληνικών εφημερίδων,⁹⁰ ο κύκλος του Αδαμάντιου Κοραή και κυρίως ο επαναστατικός ρόλος του Ρήγα, η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας από Έλληνες της Διασποράς αποτέλεσαν αντικείμενο ευρύτατων ερευνών περί τη Διασπορά και τη γένεση της εθνικής συνείδησης αλλά η εξέτασή τους θα ξεπερνούσε τα όρια αυτής εδώ της μελέτης.

Οι μεγάλες μεταναστεύσεις που έλαβαν χώρα ιδίως μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού αλλά και λόγω της κρίσης στον Τρίτο Κόσμο και της Νέας Τάξης πραγμάτων, της γνωστής ως Παγκοσμιοποίησης, έδωσαν νέα ώθηση στην εξέταση του μεταναστευτικού φαινομένου, που αποτέλεσε διεθνώς ένα από τα ενδιαφέροντα προβλήματα ερευνητικών προγραμμάτων. Χωρίς μεγάλη καθυστέρηση αυτή τη φορά, κάτι που χαρακτηρίζει προηγούμενες περιόδους της ελληνικής ιστοριογραφίας, θεωρίες που είχαν εφαρμοσθεί σε ιστορικά παραδείγματα άλλων χωρών, όπως αυτές π.χ. των δικτύων -οικογενειακών, επιχειρησιακών- πέρασαν πολύ γρήγορα και στην αναζήτηση εφαρμογής στην εξέταση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς και μάλιστα για περιόδους που δεν

⁸⁷ Θεωρητική προσέγγιση του θέματος βλ. Nigel Rapport- Andrew Dawson (εκδ.), *Perceptions on Home in a Worlds of Movement*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 1998, ιδίως τις σελ. 3-38.

⁸⁸Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», στο Gunnar Hering (εκδ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte*. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag, σειρά Studien zur Geschichte Südosteuropas, Bd 10, Φρανκφούρτη 1993, σ.145-160· Olga Katsiardi-Hering, «Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert», *Österreichische Osthefte*, 38, Heft 2 (1996)171-188. Στη συμβίωση Ελλήνων και Βλάχων θα αναφερθεί στη διδ. διατριβή του το 1971 ο Ödön Füves για την κοινότητα της Πέστης στην ουγγρική γλώσσα. Ηγερμανική μετάφραση είναι έτοιμη και ελπίζουμε να εκδοθεί.

⁸⁹ Τωμαδάκης, *Η Συμβολή των Ελληνικών Κοινοτήτων του Εξωτερικού εις τον Αγώνα της Ελευθερίας*, ό.π. · Κατωαρδή-Hering, *Ελληνική Παροιμία Τεργέστης*, ό.π., σ. 307-367.

αφορούν μόνο την πρόσφατη ιστορία, αλλά και τις παροικίες από το 18ο αιώνα και εξής.⁹¹ . Δεν αρκούσαν πια οι θεωρίες των push and pull factors, των career immigrants και άλλων για την εξήγηση του μεταναστευτικού φαινομένου αλλά με βάση και τις νέες θεωρίες περί μεταναστεύσεων αναζητώνταν οι δεσμοί επικοινωνίας και πληροφόρησης ανάμεσα στους μετανάστες και στους απομένοντες στην πατρίδα, η δικτύωση και συμμετοχή τους αλλά και η εκμετάλλευση στην πληροφόρηση. Η ερευνητική λογική των δικτύων εφαρμόστηκε περισσότερο για παροικίες και εμπορευματικά-κεφαλαιικά δίκτυα του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα για τις περιοχές που επικεντρώνονταν στις ναυτιλιακές επιχειρήσεις.⁹² Αναζητήθηκαν οι οικογενειακές στρατηγικές στη διαμόρφωση, εξέλιξη και λειτουργία των επιχειρήσεων με εντονότερο το χιακό δίκτυο του 19ου αιώνα . Και μια άλλη αιτία οδήγησε στην ανάγκη της εξέτασης των επιχειρηματικών δικτύων. Η ένταξη δηλαδή της ελληνικής οικονομίας στη διασπορά ιδίως, από τα τέλη του 19ου αιώνα, στα νέα μεσογειακά επιχειρηματικά δίκτυα και η προσπάθεια να επικρατήσουν ή να παραμείνουν σε εγρήγορση μέσα από τις δυναμικές αλλαγές που δημιουργούσε ο ιμπεριαλισμός. Ο ιμπεριαλισμός είχε ως συνέπεια τον περιορισμό της οικονομικής αυτοτέλειας του μεταπρατικού κεφαλαίου και συνεπώς ανάγκαζε και τους Έλληνες επιχειρηματίες σε αναπροσαρμογή του ρόλου και των διασυνδέσεών τους.

Νομίζω ότι η ιστορία της Διασποράς θα συνεχίσει να ερευνάται, και πολλά μένουν ακόμη να μάθουμε. Πάντως δεν μπορεί, κι ευτυχώς μελέτες έχουν γίνει ήδη, να εξετάζονται αποκλειστικά ως φαινόμενο της ελληνικής ιστοριογραφίας αλλά μέσα από τη συμβίωση με άλλες μειοψηφικές ίσως αλλά δυναμικές ομάδες (Σέρβων, Εβραίων, Αρμενίων στην κεντρική Ευρώπη, Γάλλων, Άγγλων, Ολλανδών κ.ά. στην Αίγυπτο και αλλού)στις χώρες υποδοχής, ως υποκείμενα πολιτικά, οικονομικά,

⁹⁰ Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. τη μνημειώδη έκδοση με τη φροντίδα του Λεάνδρου Βρανούση της *Εφημερίδος της Βιέννης* (1791-1797), Αθήνα 1995, τ. 6^ο και Γεώργιος Λάιος, *Ο Ελληνικός Τύπος της Βιέννης, από τον 1784 μέχρι τον 1821*. Αθήνα 1961.

⁹¹ Βλ. ιδίως τις διδ. διατριβές της Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές επιχειρήσεις και Σειρηνίδου, Έλληνες στη Βιέννη*, ό.π..

⁹² Monica Boyd, «Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas», στο Robin Cohen (εκδ.), *The Sociology of Migration*, Cheltenham UK/ Brookfield US 1996, σ. 296-308· Χαρολάυτη, « Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς. Η 'χιώτικη' φάση», *Μνήμων*, 15(1993)69-127· Gelina Harlaftis, *A History of Greek-owned Shipping: The making of an International Tramp Fleet in the 19th and 20th Centuries*, Λονδίνο 1994· Α. Kitroeff, « The Greek Diaspora in the Mediterranean and the Black Sea as Seen through American Eyes, 1815-1861», στο Sp. Vryonis (εκδ.), *The Greeks and the Sea*, Νέα Υόρκη 1994· Maria Christina Chatzioannou, «L'émigration commerciale greca dei secoli XVIII-XIX: una sfida imprenditoriale», *Proposte e Ricerche*, 42 (anno XXII, 1999)22-38· Άννα Μανδουλαρά, «Η διείσδυση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου: η περίπτωση της Μασσαλίας (1860-1890)», *Τα Ιστορικά* 33(2000)253-270· Ioanna Pepelasis-Minoglou, «The Greek Merchant House of the Russian Black Sea: A Nineteenth-Century Example of a Traders' Coalition», *International Journal of maritime History*, X, No 1(Ιούν. 1998)61-104· Ioanna Pepelasis-Minoglou – Helen Louri, «Diaspora Entrepreneurial Networks in the Black Sea and Greece, 1870-1917», *The Journal of European Economic History*, 26, τεύχ. 1(1997)69-104.

κοινωνικά των χωρών αυτών και όχι μόνο ως αποκομμένοι από τον ιστορικό περίγυρό τους ‘ομογενείς’.⁹³

---

⁹³ Μια πρώτη αποτίμηση για την Τεργέστη βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Griechen, Serben und Juden in Triest. Koexistenz oder Symbiose?», *Zibaldone*, Zeitschrift für italienische Kultur und Gegenwart, 15(Mai, München/Zürich 1993)20-31· της ίδιας, «Cités-Port de l’Adriatique: coexistence ou vie en commun de leurs habitants? Proposition de recherche», *Εώα και Εσπέρια*, 4(1999-2000)9-20· Regina Nassiri, «Der Triester Handelstand- de belebende Geist und die Seele Triests (...)»; *Das Triestiner Wirtschaftsbürgertum um 1900; eine Analyse von Verlassenschaftsakten (Dipl. Arbeit zur Erlangung des Magistergrades an der Geisteswissenschaftsfakultät Wien)* Βιέννη 1994· βλ. και τις σκέψεις που διατυπώνει η Άννα Μανδυλαρά, «Ελληνική διασπορά και ιστοριογραφική διασπορά. Διαδρομές, αδιέξοδα, επανεκτιμήσεις», *Μνήμων*, 22(2000)244-246.